

BARTA ISTVÁN

A magyar polgári reformmozgalom kezdeti szakaszának problémái*

I.

A polgári átalakulás európai menetének klasszikus formája ismeretes: a termelőerők, fokozatos fejlődésük során, mind élesebb ellentmondásba kerülnek a megmerevedett termelési viszonyokkal, a feudális társadalmi renddel, mígnem a termelőerők szabad fejlődésében legjobban érdekelt osztály, a polgárság osztályharca megdönti a feudális osztályok uralmát, létrehozza a termelőerők és termelési viszonyok feszültségének forradalmi kiegyenlítődést, az új társadalmi rendet, amelyben a társadalom belső ellentmondásai átmenetileg erősen lecsökkennek. Az átalakulás folyamatának alapját tehát a termelőerőkben végbemenő fejlődés képezi; az elavult termelési viszonyok fejlődést gátló szerepének felismerése viszont az orvoslás módozatainak a kutatására ösztönöz, a gazdasági-társadalmi szükséglet létrehozza az átalakulás ideológiáját, s ez az ideológia az átalakulás megvalósítására hivatott osztály számára a fejlődés akadályainak eltávolításáért indított harcban a cselekvés vezérfonalává válik. A válságtünetek felismerése, a gyógy mód megállapítása, a tennivalók rendszerbe foglalása tehát fontos és szükséges mozzanata a társadalmi átalakulás folyamatának; enélkül a társadalomfejlődés törvényszerűségei csak jóval nehezebben érvényesülhetnek, az átalakulás szükségszerűsége és iránya a régi rend megdöntésében érdekelt tömegek előtt rejtve maradna, maga az átalakulás pedig csak kínos és hosszadalmas úton, nagy történelmi kerülőkkel, az érdekelteknek csak kevésbé tudatos, célratörő közreműködésével, s kevésbé tökéletes formában valósulna meg. A polgári átalakulás menetét kutató történészeknek tehát ahhoz, hogy tárgyáról történetileg helyes képet alkothasson, a gazdasági alaphoz végbemenő változások alapos, tényszerű ismeretén túlmenően meg kell ismernie azt a folyamatot is, ahogyan a változás szükségességének felismerése, majd a cselekvés vezérfonalának, a polgári átalakulás ideológiájának kialakulása a fejekben végbemegy, s ahogyan ez az ideológia az érdekelt társadalmi rétegekben cselekvésre ösztönző, s a cselekvés irányát és módozatait megszabó erővé válik. A polgári átalakulásban élenjáró európai országok történetében lejátszódó folyamatnak mind a gazdasági, mind az ideológiai vonatkozásait feltárták és gazdag történeti anyaggal alátámasztották a marxizmus klasszikusai.¹ Útmutatásaik nélkülözhetetlenek azon országok

* Részlet a szerzőnek „A fiatal Kossuth és kora” cím alatt megvédésre benyújtott doktori disszertációjából.

¹ A társadalomfejlődés általános törvényszerűségeire s közelebbről a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetre ld. elsősorban a Kommunista Kiáltvány (1848) elemzését, Marx előszavát a politikai gazdaságtan bírálatához (1859), *Marx*: Osztályharcok Franciaországban c. munkáját (1850) és Engels 1895-ben ehhez írt előszavát, valamint *Marx*: A burzsoázia és az ellenforradalom (1848) c. cikkének néhány megállapítását, a Tőke I. kötetének 24. fejezetét, *Marx*: Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája c. munkájának néhány általános megjegyzését,

történetének kutatásánál is, amelyek a maguk polgári átalakulásán a nyugati országokhoz képest megkésve, s gazdasági, társadalmi és politikai viszonyaik által meghatározott sajátos formában mentek át. Az emberi társadalom fejlődése egységes, törvényszerűségeken alapuló folyamat, s e törvényszerűségek érvényét nem korlátozzák országhatárok. A nagy törvényszerűségeket, a termelőcrőkben végbemenő változások irányát és az átalakulás belőlük kinövő ideológiájának lényeges vonásait illetően tehát biztos iránytű a kutatás számára a klasszikusok tanítása; a gazdasági alapon végbemenő változások tényszerű feltárása, e változások törvényszerű jellegének felismerése, s az átalakulás tennivalóit megfogalmazó elmélet adott sajátosságainak felismerése és magyarázata azonban csak a helyi tényanyag alapos ismeretében végezhető el.

A kérdés mármost az, hogy a közel két évtizedre visszatekintő szervezett magyar marxista történetkutatás mennyit végzett már el ezekből a feladatokból, s munkája nyomán mennyire látjuk ma már világosan a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet magyarországi folyamatát, annak az egyetemes fejlődéssel megegyező, s attól eltérő, sajátos vonásait. Elegendő csak futó pillantást vetni történetkutatásunk eredményeire, hogy megállapíthassuk: sok történet ezen a téren, s a magyar történeti fejlődés talán egyetlen szakaszának megismerésére sem fordított történettudományunk annyi—és tegyük hozzá, olyan eredményes—munkát, mint az 1848/49-i polgári forradalomhoz vezető félszázados fejlődés részleteinek tisztázására. A kapitalista viszonyok létrejötté sorsdöntő mozzanata az emberi társadalom fejlődésének, ugrásszerű előrelépés az egyetemes emberi haladás útján, történeti folyamatának megismerése és megértése ezért képezte a tudományos szocializmus megalapítóinak is egyik fő gondját. Tanításaikat Révai József alkalmazta először a magyar polgári átalakulás egész folyamatára,² útmutatást adva a történészeknek nemcsak arra, hogy kutatásaikat a társadalom anyagi életének elsőbbségére alapozva, a történelmi materializmus tanításait helyesen alkalmazzák a magyar fejlődésre, hanem arra is, hogy felismerjék azokat a sajátosságokat, amelyekben a magyar fejlődés lényegesen eltér a nyugat-európai kapitalista átalakulás klasszikusnak nevezhető útjától. Az ebben a kérdésben jobbra Révai nyomán induló magyar marxista történetkutatás azután másfél évtized alatt részleteiben is kidolgozta a polgári viszonyok magyarországi létrejöttének képét, kellő figyelmet fordítva az anyagi alapok megismerésének elsőbbségére, de nem hanyagolva el az átalakulás ideológiai szféráját sem.

A társadalom anyagi életének változása, a termelőerők fejlődése iránt mutató érdeklődés történettudományunk megújulásának kezdetétől jelentős munkákban és eredményekben jutott kifejezésre, s ezek a munkák és eredmények mindjárt tükrözték a magyar s egyben a kelet-európai fejlődésnek azt a sajátosságát is, hogy a kapitalista viszonyok kialakulásának kezdeti szakaszában nem az iparfejlődés, hanem az agrárfejlődés játsza a főszerepet. Persze az iparfejlődés problémái sem maradtak a háttérben: olyan értékes művek jelzik az irántuk való érdeklődést, mint Mérei Gyula nagy monográfiája,³ vagy Tolnai György és Eper-

Engels : A magyar forradalom c. cikkét (1849), *Engels* : A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig c. munkáját (az előszóval együtt, 1877), *Engels* : Marx történelmi materializmusa c. cikkét (1886), *Engels* : A német parasztháború c. munkája (1874) előszavának néhány gondolatát stb.

² *Révai József* : Marxizmus, népiesség, magyarság. (Különösen a Kölcsey Ferenc, Marx és a magyar forradalom, Kossuth Lajos, Magyar szabadság — világszabadság c. tanulmányok.) A felszabadulás óta 1947-ben, 1949-ben és 1957-ben jelentek meg az egyes kiadásai.

³ *Mérei Gyula* : Magyar iparfejlődés 1790—1848. Bpest. 1951..

Jessy Géza kandidátusi értekezései,⁴ s végeredményben a kutatások megállapították az iparfejlődésnek s vele kapcsolatban a burzsoáziának azt a minimális meglétét, amely nélkül kapitalista átalakulás nem képzelhető el. A történések érdeklődése azonban — a feudális Magyarország agrárjellegének megfelelően — elsősorban az agrárviszonyok felé fordult, különös élességgel figyelve a mezőgazdaságiárutermelés fejlődését nehezítő földesúr—jobbágyi viszonyra és a mezőgazdasági áruértékesítést gátló politikai függőségre. Ennek az érdeklődésnek az eredményei nemcsak olyan átfogó jelentőségű munkákban mutatkoztak meg, mint a magyar parasztság történetének XVIII. századi problémáit feltáró gyűjteményes kötet,⁵ Mérei Gyula monográfiája,⁶ vagy Pach Zsigmond Pál munkái,⁷ hanem a részletkérdésekkel foglalkozó monográfiák egész sorában is.⁸ Mindezek az előmunkálatok — a nagy számban megjelent részlettanulmányokkal együtt — lehetővé tették, hogy másfél évtizeddel hazánk felszabadulása után Magyarország történetének első nagy marxista szintézise, az egyetemi oktatás számára készült tankönyv már elmélyülten, s nemcsak fő vonásaiban, hanem lényeges részleteiben is helyesen tudta ábrázolni a magyar feudalizmus elmélyülő válságának, az új, kapitalista termelőerők létrejöttének és az elavult termelési viszonyokkal való összeütközésüknek bonyolult folyamatát.⁹

Az egészében véve kielégítő kép azonban távolról sem jogosíthat fel bennünket arra, hogy az elért eredményekkel megelégedve, a magyar polgári átalakulás gazdasági-társadalmi előfeltételeinek létrejöttére irányuló további kutatásokat ne tartssuk sürgetően szükségesnek. Sőt, csak most, az átalakulás fő irányvonalainak megismerése után jött el az ideje annak, hogy a kutatásokat a részletekre is kiterjesztve, a tények, az adatok ezreivel, az egész valóság ismeretével támasszuk alá az eddig néha inkább csak kiragadott példákkal illusztrált igazságokat, s tegyük változatossá, sokszínűvé, életszerűvé a most még nem egyszer sematikusán, szürkén ható megállapításokat. Az ipari árutermelés, az áruforgalom és a belső piac kérdéseinek a tisztábban látását nyilván elősegítené új, részben helyi jellegű forráscsoportok anyagának a kutatásba való bevonása,¹⁰ ugyanígy az országos

⁴ *Tolnai György*: A paraszti szövő-fonóipar és a textilmanufaktúra Magyarországon. (1962-ben megvédett disszertáció.) — *Eperjessy Géza*: Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon 1686—1849. (1961-ben megvédett disszertáció.)

⁵ Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711—1790. (Szerk. *Spira György*) Bpest 1952.

⁶ *Mérei Gyula*: Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon 1790—1848. Bpest. 1948.

⁷ *Pach Zsigmond Pál*: Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon. Bpest. 1952. — Nyugateurópai és magyarországi agrárfejlődés a XV—XVII. században. Bpest. 1963.

⁸ Külön is meg kell említenünk azt a jelentős segítséget, amit *Szabó István* sok alapfogalom és elvi kérdést tisztázó munkái, elsősorban *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből* (Bpest. 1948) c. kötetének tanulmányai adtak a kérdés elmélyültebb vizsgálatához. Jelentősebb monográfiák: *I. Tóth Zoltán*: Parasztmozgalmak az Erdélyi Érc-hegységben 1848-ig. Bpest. 1951. — *Trócsányi Zsolt*: Az erdélyi parasztság története 1790—1849. Bpest. 1956. — *S. Sándor Pál*: A jobbágykérdés az 1832/36-os országgyűlésen. Bpest. 1948. — *Tilkovszky Lóránt*: Az 1831. évi parasztfelkelés. (Kand. disszertáció 1955, rövidebb változatban megjelent Bpest. 1955.) — *Szántó Imre*: A parasztság kisajátítása és mozgalmái a gróf Festetichek keszthelyi ágának birtokain 1711—1850. Bpest. 1954. — *Szabad György*: A tatai és gesztesi Eszterházy uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra. Bpest. 1957. — *Hanzó Lajos*: A délalföldi Károlyi uradalom gazdálkodása a XIX. század derekán. 1960 stb.

⁹ Magyarország története 1790—1849. A feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet időszaka. Irta *Arató Endre, Benda Kálmán, Mérei Gyula, Spira György, Varga Zoltán*. Bpest. 1961.

¹⁰ Korai létesítményekre nem egyszer gazdag iratanyagot találunk pl. azoknak a családoknak a levéltáiraiban, amelyek tulajdonosai vagy részvényesei voltak az ilyen létesítményeknek. (Ilyen a Szilassy-család levéltárából származó anyagból pl. részleteket közöltem *Adatok a gácsi posztógyár történetéhez* c. cikkemben, *Történelmi Szemle* 1961. évf. 113. kk.)

főhivatalok, a Helytartótanács, de különösen a magyar és az udvari Kamara még meg nem vizsgált állagai, a külkereskedelem, az ipari áru kivitel és behozatal sokat vitatott, s a kortársak által a legfontosabbnak tartott kérdéseiben nyújthatnának biztosabb eligazodást. Még nagyobb szükség s még több lehetőség van azonban a fontosabb területen, az agrárfejlődés területén a tények, a mindennapi gyakorlat alaposabb megismerésére.

Az egyik olyan kérdésesoport, amelyben az eddigi, lényegükben helyes megállapításokat pontosabbá, árnyaltabbá tehetjük s szilárdabb tényanyagra építhetjük, a parasztság földdel való ellátottságának kérdése a feudalizmus mélyreható válságának időszakában. A parasztság kisajátításának, földjétől való megfosztásának évszázados folyamata történelmi tény, bizonyítása során nem elegendő azonban egyes példákra, térben és időben egymástól távol felbukkanó esetekre hivatkozni. A kutatásoknak fokozatosan el kell jutni addig, hogy egyes történelmi korszakok határszakaszaiban megközelítően meg tudjuk állapítani, mennyi föld volt ténylegesen a parasztság használatában; a rendkívül változatos levéltári anyag — országos összeírások anyaga, a Helytartótanács úrbéri és adóügyi osztályának iratai, családi levéltárak, megyei összeírások, a nemesség és az adózó rétegek különböző speciális célra, például az országgyűlési „liberum oblatum”-ok kivételére történt összeírásai, a megyék háziadójáról készült kimutatások, különösen pedig a jobbágyfelszabadítást követő országos rendezés anyaga — lehetőséget nyújt arra, hogy szervezett, az egész országra kiterjedő kutatással és a történelmi statisztika egyre fejlődő módszereinek alkalmazásával erre a kérdésre több időpontban is megközelítően helyes választ tudjunk adni. Az ilyen irányú mélyreható, részletes kutatás választ adna egyben arra a kérdésre is, hogy a parasztság használatában levő föld hogyan, milyen arányban oszlott meg a parasztság egyes rétegei között, milyen méretű volt a zselléresedés, hogyan haladt előre a paraszti osztály belső differenciálódásának a folyamata. Az utolsó néhány év részletkutatásai már mindkét irányban mutatnak fel figyelemre méltó, elgondolkoztató eredményeket.

Ezeknek az eredményeknek az ismeretében például minden alapvető igazsága mellett is sematikusnak látszik az az ábrázolás, amely a XVIII—XIX. század fordulója körüli Magyarországot az egyenletesen csökkenő paraszti földtulajdon országának tünteti fel, s az úrbérrendezés alkalmával a parasztság kezén levő földet olyan keretnek, amely az erősödő földesúri földrablások következtében nemcsak viszonylag, hanem mennyiségileg is egyre szűkebb életlehetőségeket nyújtott a szaporodó parasztságnak. A paraszti elnyomorodás általános tendenciája persze olyan történelmi tény, amelyet az újabb kutatások csak még inkább alátámaszthatnak; a fő tendencia mögött azonban meg kell látnunk az élet sokszínű változatosságát is; s ezt is bele kell foglalnunk abba a képbe, amelyet a bomló feudalizmus helyzetéről rajzolunk. Azzal az eléggé általános nézettel szemben például, hogy a Mária Terézia-féle úrbérrendezés mereven rögzítette a parasztság kezén levő föld mennyiségének felső határát,¹¹ elegendő csak arra a hivatalos összeírási adatra hivatkozni, amely szerint az úrbérrendezés és 1828 között Magyarországon az úrbéres telkek száma a bánáti, a horvát és szlavyon megyék nélkül 153 427-ről 274 417-re, tehát 79⁰/₀-kal, a bánáti megyékkel együtt pedig 182 449-ről 330 900-ra, tehát 82⁰/₀-kal szaporodott¹². S ha a zselléresedés legfőbb

¹¹ Ezt a nézetet vallja az egyetemi tankönyv is, vö. Magyarország története a késői feudalizmus korában 1526—1790. I/2. köt. Bpest. 1957. 373. kk.

¹² A két adat annak az összesítésnek az eredménye, amelyet a nádor készítetett az 1828-i összeírás adatainak vizsgálata során a Helytartótanács szakembereivel. Az összeírás a szántóterü-

okát — teljes joggal — az úrbéres föld különböző okok miatti korlátozott mennyiségében látjuk is, ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagyni azt az adatot sem, hogy az 1828-i összeírás 13 385 üres jobbágytelket talált Magyarországon: ebből a mennyiségből 2177-et földesurak használtak, 8150 időközben használhatatlanná vált, 3058 viszont használható volt, s megtelepítésüket a megye vagy a Helytartótanács időnként meg is hirdette.¹³ Amikor tehát kétségtelen bizonyítékaink vannak arra nézve, hogy a parasztság kezén levő föld mind kevésbé tudta eltartani az ország egyre szaporodó parasztságát, ugyanakkor olyan adatok is bőségesen felsorolhatók, hogy a megüresedett úrbéres telkekre a birtokosok hiába keresnek jobbágyokat.¹⁴ Az 1791-i országos bizottságok reformmunkálatait átdolgozó bizottságban a jobbágytelkek hasznóvételének korlátlan szabad adásvétele mellett kardoskodó csoport, a korszerű mezőgazdálkodás hívei és propagálói, 1830-ban azzal érveltek, hogy a tapasztalat szerint nem a telek a kevés Magyarországon, hanem a telek művelésére alkalmas paraszt,¹⁵ s igazi agrárkapitalista szemlélettel fejtegették, hogy a telek vállalására alkalmatlan, igazán állat és munkaeszközök híjával levő parasztok számára is az lenne a legjobb, ha sok gazdag paraszt lenne, ezek sok bérmunkást alkalmaznának, s ezen az úton a szegényparaszti réteghez tartozók bérmunkásokká válnának.¹⁶ Adataink tehát

letet pozsonyi mérőkben adta meg; a telekre való átszámítás ügy történt, hogy a szántóföld felé t ugar címén nem vették figyelembe, a másik felét viszont 20 mérőként számították át egy telekre. Az eredmény nyilván csak hozzávetőleges, a számítás módszerének helyességét is kérdésessé lehet tenni, egészében azonban aligha vonható kétségbe, hogy a két időpont közötti 60 év alatt az úrbéres földterület is jelentősen megnövekedett. (A megyékre bontott összesítést ld. OL, Archivum Palatinae, Miscellanea Descriptive, rendezetlen anyag.)

¹³ A megyékre bontott összesítést ld. uo. *Extraserialia Diaetae* 1836. XLIX. 9. sz. alatt. — Ezt a telekmennyiséget a valóban üres jobbágytelkek alsó határának kell tartanunk, mert az összeírás eredményeit a maga érdekeinek megfelelően korrigáló megyei birtokos nemességnek a megürült telkek eltitkolása állott érdekében.

¹⁴ Így pl. Moson megye 1832-i követi utasítása szerint a jobbágy sorsa annyira terhes, „hogy a kedvezőbbnek látszó helyzetű helyekben is a megürült jobbágytelkeknek általvételére több esztendőktől fogva senki sem találkozik”. (Uo. *Praeparatoria ad dietae* 1832. XVII. 16. sz.) Sáros megye is azt panaszolja követi utasításában, hogy az adóterhek miatt a nép elhagyja telkeit (uo. XVII. 21. sz.); Sopron megye is azzal indokolja 1830-ban az adó csökkentésére irányuló kérését, hogy „az adófizetésre való tehetetlenség miatt már számos adózóink jobbágyhelyeikből kibecsültek, s most is oly számmal kibecsülendők volnának, hogy azon jobbágyi telkeknek művelésére a közhírtétel után is az adóval felettébb való terhelhetőség okáért alkalmas jobbágyok nem találkoznának”. (Uo. *Extraserialia* 1830. XI. 1. sz.) Trencsén követének is sürgetniök kellett, „ut desertae sessiones, quarum numerus cum notabili contribuentium aggravatio in dies increscit, medio exmittendae e gremio cujusvis Jurisdictionis Deputationis cognoscantur, et harum indilata impopulatio Dominiis Terrestrialibus imponatur”. (OL, Kanc. B 1487. Fasc. Trencsén m.) IIódmezővásárhely 1161 úrbéri telke közül 1833-ban „circa 100 sunt desertae, quas Dominium in arendam locare solet”. (OL, Arch. Palat. *Extraserialia* 1833. LXXX. sz.) Szerém megye is arról panaszkodott 1836 elején, hogy lakossága csökken, mert ha le is telepszik valaki a nagy számban levő üres telkekre, az adómentes évek eltelte után ismét eltávozik, mert nem bírja a közterheket, s elvándorol a határvidéki területekre, mert ott a terhek jóval könnyebbek. (Uo. *Extraserialia* 1836. XLIX/1/9. sz.) Biharban is feltűnően sok üres telek volt, hasonlóképpen Krassóban is közel 500 telekre keresett 1834 őszén telepest a Helytartótanács. (OL, Kanc. eln. 1835: 130. sz.) Temesben is csaknem 600 használható telek van üresen az összeírás idején, Pozsonyban 760, Nyitrában 297. Árvában 1302, ezek azonban részben földesúr i használatban vannak, részben hasznavehetetlenek. (Az ország valamennyi elhagyott telkét összesítő táblázatot ld. uo. *Miscellanea conscriptionalia* 14. fasc. 66. sz. és *Extraserialia* 1836. XLIX. 9. sz. alatt.)

¹⁵ „... Non sessiones colonis, sed colonos potius sessionibus deesse quotidiana experientia, crescensque in Regno sessionum desertarum numerus testatur.”

¹⁶ A Ragályi Tamás vezette, 27 tagból álló csoport különvéleményét ld. OL, Arch. Regn. Lad. LIII. Fasc. C. Nr. 3. alatt.

ugyanakkor, amikor jelentékeny mennyiségű szabad, megtelepíthető úrbéres telkek meglétéről vallanak, rávilágítanak arra is, hogy a telkek megürülésének és az újból való megtelepítés elmaradásának az oka a parasztság nagy többségének végtelen nyomora, a földműveléshez szükséges anyagi erő hiánya, s az állami és földesúri terhek viselésére való képtelensége. (Forrásaink elsősorban az állami adó csökkentését akarta elérni; valójában azonban a földesúri terhek legalább ugyanolyan, ha nem súlyosabb mértékben neheztedek az úrbéres parasztra.) Nem földbőséget, a kereslet és kínálat egészséges arányát jelenti tehát a jelentékeny számú üres úrbéri telkek, hanem ellenkezőleg, a jobbágyviszonyon alapuló mezőgazdálkodás válságát, a parasztság többségének a termelőmunkából való kikapcsolását.

A jobbágytság úrbéres földjeinek mennyiségét illetően tehát két egymással ellentétes tendencia érvényesült az úrbérrendezést követő évtizedekben. A paraszti szorgalom nagy kiterjedésű, korábban nem művelt területeket tett termővé, irtásokon, legelőből feltört vagy moesarak kiszárítása révén nyert földeken létesültek új úrbéres telkek,¹⁷ s az úrbéres föld területe növekedett egészen addig, amíg a XIX. század huszas és harmincas éveinek fordulója körül az örökváltság problémájának felmerülése, majd a jobbágyfelszabadítás eszméjének térhódítása meg nem állította az úrbéres telkek létesülésének további folyamatát. Ugyanakkor az úrbéres földek állományának folyamatos csökkentése irányában hatottak a századfordulótól mind gyakoribbá váló regulációk, a jobbágytelkek új kimérése, a maradványföldeknek a földesúr által való eltulajdonítása, az úrbéres jobbágytságnak a terméketlenebb határrészre való szorítása, a már részben úrbéres jellegűvé vált irtásföldek visszavétele, majd a jobbágyi és földesúri legelő elkülönítése, vagy a megüresedett telkek allodizálása¹⁸ stb. A két tendencia közül kétségtelenül az első volt az erősebb — különösen a XIX. század elejéig —, s az úrbéres földállomány egészében az állandó esonkítások ellenére is növekedett, ez a növekedés azonban nem tudta kielégíteni a parasztság természetes szaporodása, valamint a jobbágytelkeknek a gazdagabb parasztok kezében való felhalmozódása következtében előálló szükségletet, s a következmény a zsellérek

¹⁷ Az irtásföldeken létesült telkek jelentős része idővel úrbéres jelleget öltött azért, hogy bekerült az állami adó rubrikáiba, máshol — különösen az ország déli részein, a Kamara, a kiváltságos parasztvárosok, a nagyüzemi mezőgazdasági árutermelésre át nem térő birtokosok földjein — a korábbi pusztákon létesült sok új úrbéres telkek és település. Az úrbéri törvény 1833-i országgyűlési vitái során pl. Békés megye követe, Csepcsányi Tamás azt hangoztatta, hogy „Békésben magában az urbarium béhozatala óta 3000 telkek szaporodott”, s Klauzál, Csongrád megye követe is előszámlálta, „megyéje minő nagy számban felelt meg az impopulationalis törvényeknek”. (Vö. *Kossuth: Országgyűlési Tudósítások* II. köt. 38. l.) Nagy Pál ugyanakkor arról beszélt, hogy az úrbérrendezés óta keletkezett irtások a jobbágyföld egyharmadát teszik ki. (Uo. 25. l.)

¹⁸ A reguláció vagy a legelő elkülönítése lényegében haladó mozzanat volt, mert mind a földesúr, mind a parasztság számára lehetővé tette a szabadabb, tervszerűbb gazdálkodást. Éppen ezért sok esetben maguk a parasztok is kívánták, a végrehajtás során azonban többnyire súlyosan megkárosodtak. Nagy Pál az országgyűlésen arról beszélt, hogy „... regulálni és tönkretenni mindenütt egy értelem: amely helység reguláztatott, annak a koldustarisznya is nyakába akasztatott. A jó földet elszedik a jobbágytól, rosszat adnak helyébe és néhány öl quantitással pótolják a kvalitást.” Ugyanő említette azt az adatot is, hogy a regulációk révén Sopron megyében 70 000 holddal csökkent a parasztság úrbéres földállománya. (Uo. I. köt. 448. l., II. köt. 55. l. — A földarblások különböző formáira ld. *Pach Zsigmond Pál: Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon*, 184. kk.)

számának rohamos növekedése lett. Ennek a folyamatnak a tényszerű, országos adatfelmérésen alapuló megvizsgálása is történetírásunk további feladatai közé tartozik.

Közismert dolog azonban, hogy parasztságunk kezén az úrbérrendezést követő évtizedekben nemcsak úrbéres jellegű föld volt, hanem mind a telkes jobbágyság, mind a zsellérek használtak nem úrbéres, majorsági jellegű földeket is időleges bérletként, különböző jellegű termény-, munka- vagy pénzszolgáltatás ellenében. Az újabb kutatás ezen a téren annyiban lépett előre, hogy mennyiségileg is próbálta megközelíteni a parasztság használatában levő földeknek ezt a kategóriáját. Az első eredmények arra mutatnak, hogy az ilyen jellegű földek az eddig feltételezettnél jóval nagyobb mennyiségben voltak a parasztság használatában, s ezért a parasztság földdel való ellátottságának vizsgálata során az eddiginél fokozottabb mértékben figyelembe kell venni őket.¹⁹ Ugyancsak az adatoknak az alapján a valódi értelmükben kell használni és értékelni a reformkori összeírások és statisztikák azon adatait, amelyek arról szólnak, hogy Magyarországon agrárlakosságának kb. 60%-a földtelen zsellér volt. A zsellér elnevezés önkénytelenül is földtelen, nagyobb részében háznélküli, teljesen vagyontalan, alkalmi munkákból tengődő, a társadalmi lét legalsó szintjén élő réteg képét idézi fel, holott a valóságban ez a réteg is az elképzeltnél színesebb, változatosabb, szélesebb skálájú volt. A zsellérek kategóriája az összeírásokban nem társadalmi, hanem jogi kategória volt: ebbe kerültek be mindazok, akik földesúri joghatóság alatt éltek, s úrbéres telekkel nem rendelkeztek. Jelentős részük rendelkezett azonban haszonbéres földdel — az ő felszabadulásuk jelenti 1848/49-ben a kormány parasztpolitikájának leg súlyosabb kérdését —, más részük szőlőt művelt, majorságból bérelt földön kertészkedett, mesterségeket űzött stb., s csak egy részük volt teljesen vagyontalan, s élt a mezőgazdaságban adódó alkalmi bérmunkából. Amikor 1835-ben az országgyűlésen arról folyt a vita, hogy a parasztközségekben a házatlan zsellérek részt vehetnek-e a bíróválasztásban, Palóczy László borsodi követ figyelmeztette a rendeket, hogy „ezen tiszteletre méltó néposztály nem egészen olyan szemet emberekből áll, mint azt némelyek rajzolni szeretik, sok művelt, tanult, tudományos férfiak, művészek, pénzes kereskedők, tisztek, mesteremberek ezen osztályba tartoznak”.²⁰ Ennek a rétegnek a konkrét anyagon, országos méretekben történő vizsgálata a földdel való ellátottság kérdésén túlmenően is fontos feladata történetírásunknak; problémáinak részletes ismerete nélkül nehezen igazodhatunk el azokban a kérdésekben is, amelyeket a jobbágyfelszabadítás, a földesúrhoz való személyes kötelek megszűnése vet fel vele kapcsolatban.

Az elmondottakból következik, hogy a feudalizmusból a kapitalizmushoz való átmenet folyamatának alapvető mozzanata, a parasztságnak a termelőeszköztől, a földtől való elszakítása, kisajátítása is sajátos formák között ment végbe Magyarországon. A francia háborúkkal járó gabonakonjunktúra, majd a gyapjúkonjunktúra nálunk is jelentősen felfokozta a piacra való termelést, megnőtt az ártermelő nagy- és középbirtok étvágya a paraszti szántóföldek és legelők iránt. A parasztság úrbéres földjeit és a közös legelőhöz való jogát azonban tör-

¹⁹ Ismeretes, hogy az ilyen jellegű földek nagy mennyisége milyen súlyos problémákat érelt meg az 1848-i jobbágyfelszabadítás számára. (Vö. *Barta I.* : A kormány parasztpolitikája 1849-ben. Századok 1955. 1956. évf.) Az említett újabb kutatásokra ld. a disszertáció V. fejezetében idézett irodalmat, külön is utalva *Varga János* folyamatban levő országos méretű, minden korábbinál elmélyültebb kutatásainak várható eredményeire.

²⁰ Ld. Országgyűlési Tudósítások V. köt. 42. l.

vény és évszázados gyakorlat védte, az államhatalom pedig a parasztság adózó képességének védelmében következetesen gátolta és nehezítette az úrbéres földek elsajátítására irányuló kísérletek sikerét. A törvényes keretek közt végrehajtott regulációk és a legelőelkülönítés ennek ellenére is csökkentették ugyan a paraszti használatban levő úrbéres földek mennyiségét, a földrablásnak ezt a módját azonban nem sorolhatjuk a kisajátítás közvetlen formáihoz, mivel az úrbéres paraszt megnyirbált telkének vagy telekrészének továbbra is használatában maradt, s nem szaporította a földtelen, munkaereje áruba boesátásából tengődő agrárszegénység számát. A földtől való megfosztás klasszikus formáit Magyarországon — a megürült úrbéres telkek földesúri használatban tartásának viszonylag nem gyakori eseteitől eltekintve²¹ — a szerződéses formában majorsági földeket használó parasztok fentebb említett, az eddig feltételezettnél jóval szélesebb rétegével szemben lehetett elsősorban alkalmazni. A sokféle ágazó, sokféle formában megjelenő folyamat legfeltűnőbb mozzanatát az irtásföldek visszavételért indított roham képezte, nemesak azért, mert ezek mennyisége az ország megművelt földterületéhez viszonyítva igen magas volt, hanem főképpen azért, mert a különböző időben keletkezett irtásföldek jogi helyzete is különböző volt, s úrbéres vagy majorsági jellegük, visszaválthatóságuk vagy éppen kártérítés nélküli elragadásuk körül több országgyűlésen folytak országos érdeklődéstől kísért viták. Csendesebb, de a paraszti föld állagát nem kevésbé fenyegető folyamat volt az egyéb természetű majorsági földek visszavételére irányuló tendencia fokozódó erősödése. Ez a tendencia is szoros kapcsolatban volt a földesúri árutermelés növekedésével, a harmincas évek elejétől, de különösen az 1836-i úrbéri törvények létrejöttétől kezdve azonban olyan területeken is erősödött, ahol az árutermelés fokozása nem tette szükségessé a földesúr számára szántó- vagy legelőterületének növelését. Az okot erre a jobbágyfelszabadítási eszmék terjedése szolgáltatta: a földesurak a jobbágyfelszabadítást megelőző másfél évtized alatt nemesak annak érdekében tettek meg mindent, hogy a jobbágyaik használatában levő földek úrbéres jellegét elhomályosítsák, hanem arra is törekedtek, hogy a kérélnthetetlenül közeledő változás a vitathatatlanul majorsági földeket is lehetőleg földesúri kézben találja. S ennek a tendenciának az érvényesülését jogi akadályok nem korlátozták: a lejárt szerződések felmondásához, a sokszor csupán szóbeli megállapodáson nyugvó földhasználat megszüntetéséhez nem volt szükség az állam vagy a megye jóváhagyására, az aktus esendben, feltűnés nélkül játszódott le, s legfeljebb csak néhány parasztes család vagy a jobbágyköztség életében jelentett tragédiát. Hogy ez a folyamat milyen erejű és mélységű volt a forradalmat megelőző évtized alatt, annak felderítésére a nagy- és középbirtokos családok levéltáraiban található ezernyi adatot kellene gondosan megvizsgálni és összesíteni. Hogy a szabadságharc évében elérte tetőpontját, azt tudjuk, s azzal is tisztában vagyunk, hogy a földdel való felszabadításnak az úrbériségre korlátozott megoldása a forradalmat követő végrehajtás során ezt a réteget is valóban a ninestelen zsellérek közé taszította.

²¹ Az úrbéres telkekre telepedett ún. jobbágynemesek által használt telkek problémáját itt nem vetjük fel; ez a réteg társadalmi helyzetét és életformáját tekintve nem tartozott az uralkodó osztályokhoz, dolgozó paraszti réteg volt, s a használatában levő földet nem tekinthetjük olyanoknak, amely kiesűszott a parasztság kezéből. Problémája a XIX. század búzasz és harmincas éveiben nem az agrártermelésben betöltött szerepe, hanem a jobbágyadózás és a nemesi adómentesség ellentmondásából származó konfliktus következtében vált jelentőssé. E réteg nagyságára ld. *Mályusz Elemér* számításait: A reformkor nemzedéke. Századok 1923. 44. kk.

De valóban olyan méretű volt-e a nagybirtok tőkés gazdálkodására való áttérése a XIX. század eleji Magyarországon, hogy országos mértékben is beszélhetünk kapitalizálódó mezőgazdaságról, az agrárkapitalizmus kezdeteinek jelentkezéséről, az árutermelés fejlettebb, tőkés formáiról, s ennek megfelelően mezőgazdasági bérmunka-szükségletéről és tőkeképződéséről? A kép, amelyet a nemrégiben elkészült egyetemi tankönyv erről a folyamatról nyújt,²² plasztikus, sokoldalú, de ugyanakkor mértéktartó is; jól érzékelteti a fejlődés fő irányvonalait, elvi következtetései is helytállóak, bizonyító anyaga azonban szükségszerűen csupán a részletkutatások eddig feltárt és közreadott eredményein nyugszik. Nem lehet vitás, hogy néhány monográfia — mint amilyen Szántó Imre vagy Szabad György munkája²³ — alapján országos viszonylatban nem lehet kielégítő képet adni a magyar nagybirtok kapitalizálódásának hosszú, bonyolult és sokszor ellentmondásos folyamatáról. Az első részletmunkák és szintézisek után itt is előre kell lépni, s tervszerű, az ország minden részére kiterjedő kutatómunkával a korszerű gazdálkodásra áttérő nagybirtokok egész soráról kell monografikus feldolgozást készíteni azzal a módszerrel, amelyet Szabad György alkalmazott kitűnő monográfiájában. A korszerűen gazdálkodó nagybirtokok egész soráról tudunk már ebből az időszakból,²⁴ nem egynek az iratanyaga is hozzáférhető az Országos Levéltárban vagy vidéki levéltárakban, megvan tehát a lehetősége annak, hogy tényismeretünket s ezen keresztül elvi megállapításainkat ebben a kérdésben az eddiginél sokkal szilárdabb alapokra helyezzük.

Annál is inkább fontos lenne a kutatások ilyen irányú kiszélesítése, mert csak a kapitalizálódó nagybirtok problémáinak minél elmélyültebb megismerésén keresztül juthatunk el az átalakulás egyik kulcskérdéséhez, a hitel problémájához. Tudjuk, hogy a hosszú háborúk következtében fellépő mezőgazdasági konjunktúra az árutermelés, a többtermelés problémáját helyezte az előtérbe, a hamarosan bekövetkező dekonjunktúra viszont az értékesítés problémáját élezte ki a piacok leszűkülésével és az állandósuló pénzhiánnyal. A piacra termelő magyar mezőgazdaság előtt fenyegető formában merült fel a versenyképesség kérdése: jobbat kellett termelni, olcsóbban kellett piacra vinni, ugyanakkor nem volt nehéz megbizonyosodni arról, hogy ezeknek a követelményeknek a gazdálkodás addig alkalmazott módján, a túlnyomóan robotra alapozott munkával nem lehet eleget tenni. Korszerűsíteni kellett a gazdálkodást, át kellett térni a sokkal termelékenyebb bérmunkára, korszerű munkaeszközöket kellett beszerezni, mindehhez pedig pénz kellett, sok pénz egy olyan országban, amelyben a készpénz olyan ritka, mint a fehér holló. A gyér hazai és a bővebben esőrgedező külföldi hitelforrások igénybevétele a magyarországi birtokos számára egyébként is csaknem lehetetlenné tette a feudális birtokjog, az ősiség rendszere, amelyben a nemesi birtok nem szolgálhatott hitelműveletek biztosítékául, s amelynek hiteltörvényei nem tudták érvényesíteni a hitelező jogait a nemfizető adóssal szemben. Ilyen körülmények közt a birtokos pénzt vagy egyáltalán nem, vagy csak uzsorakamatra kaphatott, s a hitel hiánya miatt a mezőgazdálkodás csak lassan, vonzatottan tudott áttérni a tőkés árutermelés útjára. A bomló feudalizmus válságjelenségei közül Magyarországon az adott időpontban ez a probléma jelentkezett a legélesebben, s radikális megoldásának szükségessége is csakhamar olyan korzakalkotó irodalmi alkotásban talált propagálóra, mint amilyen Széchenyi

²² Id. h. 62. kk., 125. kk.

²³ Vö. előbb a 8. jegyzettel.

²⁴ Így a Lónyay, Czindery, Somssich, Andrassy birtokok, a Batthyányak, Zichyek, Károlyiak, Deresényi János birtokai stb.

István gróf Hitele volt. A hitel problémájának megoldása a feudális jogrend egyik alappillérenek, az ősiségnek a kidöntését tette szükségessé, ez viszont nem történhetett meg a feudalizmus egész jogi és gazdasági-társadalmi rendszerének megrendítése nélkül. A problémák szoros egymásba kapcsolódásából következett, hogy a hitelviszonyok korszerűsítésére irányuló törekvésekből és javaslatokból csakhamar olyan mozgalom nőtt ki, amely a feudális birtokviszonyok általános bírálatán keresztül rövid idő alatt eljutott a parasztság jogi és társadalmi helyzete felülvizsgálatának követeléséig és az előjogokon alapuló feudális társadalmi rend elutasításáig is.

A hitel szerepének ezt a központi jelentőségét történetírásunk megfelelően méltatta, s — főként Iványi-Grünwald Béla ma is helytálló eredményeinek²⁵ felhasználásával — be is építette a hazai feudalizmus válságszakaszáról kidolgozott kompozícióba. Az a körülmény azonban, hogy a bénító hitelhiány sem tudta megakadályozni Magyarországon a mezőgazdaság bizonyos mértékű előrehaladását a tőkés fejlődés útján, arra figyelmezteti történetkutatásunkat, hogy kísérletre méltóan elmélyültebben és részletesebben feltárni a tőkeképződésnek és a mezőgazdasági hitelnek azokat a forrásait, amelyekből ez a viszonylagos fellendülés táplálkozott. Ez az elmélyültebb kutatás egyaránt támaszkodhat a már ismert forrástípusok alaposabb kiaknázására és új típusú források felhasználására. A hazai hitelforrások közül például eddig is tisztában voltunk már a közalapítványi pénztár jelentőségével, kölcsönműveleteinek tényszerű feldolgozására azonban ezideig még kísérlet sem történt. A közalapítványi pénztár — Cassa politico-fundacionális — korunkban a szokványos hitelnyújtó intézmények legfontosabbika; 5—6⁰ 0-os kamatra nyújt kölcsönt betáblázásra, már amikor nyújthat, mert többnyire ki van merülve; iratanyaga sok érdekes felvilágosítást nyújt a század első évtizedeinek hitelviszonyaira vonatkozólag.²⁶ Hasonlóan kedvelt hitelforrás volt a birtokosok számára az országos pénztár, a létesítendő Ludovika Akadémia pénzalapja, a felkelési pénztár, a Nemzeti Múzeum létesítésére összegyűlt pénzalap stb.²⁷ E pénztárak hitelműveleteinek összefüggő, több évtizedre kiterjedő vizsgálata hallatlanul érdekes adatokat szolgáltatna a konjunktúra és dekonjunktúra időszakának pénzügyi viszonyaira, a birtokos osztályok anyagi állapotának hullámozására a virágzás, a fellendülés és az anyagi esőd között. Helyi viszonylatban az országos pénztárakhoz hasonló szerepet tölthettek be a különböző megyei és városi pénztárak — árvapénztár, adópénztár stb. — a birtokosok hiteligenyeinek kielégítésében.²⁸ Ezeknek az intézményeknek az iratanyaga részben hozzáférhető, adataik kiaknázhatók. De szerepelnek hitelnyújtókként magánosok is: birtokosok egymás között, egyes nagybirtokok uradalmi pénztárai, kereskedők,

²⁵ *Iványi-Grünwald B.*: Széchenyi magánhitelügyi koncepciójának szellemi és anyagi előzményei és következtetései a rendi Magyarországon. — *Uő*: Széchenyi István Hitel című munkája. (Történeti bevezetés a Hitel centenárius kiadásához.) Bpest, 1930.

²⁶ 1830 végén pl. csak a hátralékos kamatok összege felülmúlta a félmilliót. 1832 nyarán a magánosok adósságai közel 5 milliót, az állam, testületek és törvényhatóságok kötelezvényei 9,5 milliót tettek ki, ugyanakkor készpénz alig 200 000 váltóforint és ugyanannyi ezüstforint volt a kasszában. (Az alapítványi pénztár állapotára a nádori és a kancelláriai iratanyagban igen részletes kimutatások találhatók. Így: OL, Nádori lt. Praesidialia 1828: IX., 1831: VIII., 1832: XVIII. sz., M. Kane. eln. 1830: 1048. sz. stb.)

²⁷ Ezeket a pénztárakat a nádor kezelte és időnként az országgyűlésnek tett jelentést állapotokról. Iratanyaguk a nádori levéltárban külön állagokat képez.

²⁸ Így pl. Szabadka város adópénztárának még 1836-ban is 16 birtokos összesen 27 000 forint körüli összeggel tartozik az 1802—1814 közötti konjunkturális időkből. (Vö. OL, Nádori lt., Extraserialia 1836: XLIX/2/7. sz.)

akik a megvásárlandó mezőgazdasági termékre nyújtanak előleget, hivatásos uzorások, pénzhalmozó egyháziak és egyházi testületek, az utóbbiak egyben adósaik politikai pártállását is meghatározzák az élnkül politikai harcok idején,²⁹ stb. A hitelforrásoknak ezeket a típusait országos méretekben is fel lehetne dolgozni, elsősorban a megyei betáblázási jegyzőkönyvek alapján, olyanformán, ahogyan azt nagy vonásokban Ungár László tette Pest és Baranya megyére,³⁰ vagy sokkal alaposabban, példamutatóan kimunkált módszerrel Varga János Bihar megyére.³¹ Egy ilyen országos méretű feldolgozás megközelítő pontossággal fel tudná tárni a magyar birtokos osztály eladósodottságának a mértékét a polgári forradalmat megelőző évtizedekben, s feltevések és találgatások helyett biztos, tényszerű alapokra helyezné a bomló feudalizmus ábrázolását a hitelviszonyok területén. Hasonlóan érdekes adatokat nyújtana a kerületi ítéletátlak iratanyagának az átvizsgálása a peresített adósságok szempontjából. Örökösödési és esőd-ügyek iratanyagaiban is gyakran találhatók gazdag tartalmú kimutatások a hagyatékok vagy a esődtömeget terhelő adósságokról, vagy ellenkezőleg, hitelezésekről.³² Figyelmet érdemelnek azok az esetek is, amikor egy-egy szolid hírben álló nagybirtok pénztára gyűjti be méltányos kamatfizetés ellenében a magánosok kezén felgyülemelő kisebb tőkét, mintegy a takarékpénztár szerepét játszva ezzel a tőkájükből élő kisemberek számára.³³ A magánosok kezén felgyülemelő tőke az országhatáron kívül is szívesen keres biztos menedéket magának. A bécsi Kreditsfond, amely 4⁰/₀-os kamatot fizetett és a jelek szerint tekintélyes mennyiségű magyarországi pénzt is magához vonzott, ugyanúgy mint a bécsi takarékpénztár, Magyarországra nem nyújtott kölcsönt, s így a biztosító intézetek mellett ez a két intézmény³⁴ is elősegítette a Magyarországon gyéren felgyülemelő tőkék kiáramlását.

²⁹ A kortársak általában világosan látták a kapcsolatot az egyháziak hitelnyújtó tevékenysége és egyes rétegek haladásellenes magatartása között. 1833 elején pl. a nagy port felvert Tágeneset kapcsán azt olvashatjuk egy levélben, hogy „az a baj, hogy sok a papok pénze, így sok barátjuk is van”. (Barkassy Imre Szemere Bertalanhoz 1833. márc. 8. OL, Lónyay-család levéltára 73. fasc.) Az országgyűlés vallásügyi vitái során 1833 májusában egy gúnyvers a máj. 25-i ülésről egy sor antiliberalis követtel kapcsolatban mondja:

„Többnyire mindegyik adós és fülig a papoknak,
Nem esoda hát, hogy ezeket halásszák visszhangoknak.”

OL, Széchenyi István-gyűjt. 626/3.

Varga János mutatott rá bihari anyag alapján, de országos érvénnyel arra, hogy ugyanakkor, amikor a konzervatívok jobbra az egyháziaknál találtak hitelt, a liberálisokat a kereskedőtőke támogatta, amely nemcsak gazdasági hitelt nyújtott, hanem tisztújításkor és követválasztáskor politikai célokra, ellenszolgáltatás nélkül is bocsátott pénzt a haladó párt rendelkezésére. (A bihari nemesség hitelviszonyai a polgári forradalom előtt. Statisztikai forráselemzés. Történelmi Szemle 1958. évf.)

³⁰ Ungár L.: A magyar nemesi birtok eladósodása 1848 előtt. Századok 1835. évf.

³¹ Id. h.

³² Példának megemlíthető a Brudern-féle esődtömegben található hatalmas adósságjegyzék (OL, Benyovszky Péter rendezetlen iratanyaga), az ellenkezőre a Nákó-hagyaték milliós adósságjegyzéke (OL, Kanc. eln. 1834: 1164, 2381. sz.), vagy a Sennyey-hitbizomány iratai közt levő lista: ebben igen sok ismert birtokos szerepel adósként, több mint 700 000 forint az adósságok összege, s mind 1800—1818 között, a konjunktúra időszakában keletkezett. (Uo. 1836: 277. sz.)

³³ Ilyen típusú hitelezők jegyzékét közli a tata-gesztesi Eszterházy-uradalom iratanyagából Szabad Gy. id., munkájában, 472. kk., találhatók hasonló jegyzékek az OL Széchenyi István-gyűjteményében is.

³⁴ A Kreditsfond iratanyaga megvan az Országos Levéltárban, a kamarai anyagban: tanulmányozása nyilván sok hasznos eredménnyel járna a Magyarországon végbemenő pénzfelhalmo-

Az általános pénzszűke mellett is folyt tehát bizonyos pénzfelhalmozódás Magyarországon még adekonjunktúra-időszakában is, s a nemesi birtok eladósodási folyamata jórészen ezekből a hazai pénzforrásokból, elsősorban a kereskedők által hitelezett uzsora-jellegű pénzekből táplálkozott. Az ilyen formában felvett hitel azonban nagyobb részében nem korszerűsítésre, gyümölcsöző beruházásokra fordítódott, hanem korábbi adósságok fizetésére, fényűzésre, alkalmi kiadások fedezésére, vagy legjobb esetben zálogba került birtokok kiváltására.³⁵ A kapitalizálódás útjára lépő nagybirtok igényeit ezek a szerény pénzforrások nem tudták kielégíteni, komolyabb pénzüsszeget pedig Magyarországon a huszas-harmincas évek fordulója körül nem igen lehetett felhajtani.³⁶ A bécsi kereskedőtöke magyarországi érdekeltségeken meggazdagodott képviselői, a hazai gyapjú-, gabona-, dohány-, bor-, stb. üzleteket monopolizáló Ullman, Kaan, Dietrich stb. családok ekkor még nem helyezték ki tőkéiket Magyarországra, helyett kinstári birtokokat vásároltak, s hozzá magyar nemességet, báróságot.³⁷ A magyar nagybirtok tehát megpróbálta hiteligényeit külföldi hitelforrásokból kielégíteni, bár ez nagy nehézségekbe ütközött, mert a feudális magyar birtokjog nem nyújtott elegendő biztosítékot a hitelezőnek arra, hogy pénzét könnyen és gyorsan visszakapja.³⁸ A nehézségek vezettek a partialis obligációkkal üzőtt hírhedt hitelműveletekhez, amelyeket esőd szélén álló magyar nagybirtokosok rosszhírű bécsi bankárok segítségével külföldön bonyolítottak le, s amelyek néhány év alatt tönkretették a magyar birtokosok hírnevét, a közvélemény előtt pedig megeafolhatatlan erővel bizonyították be, hogy gyökeres reformok nélkül nincs kiút a feudalizmus zsákutcájából. A hitelkriszist, amelynek olyan kiáltó tünete volt a partialis obligációk ügye, jelentőségének megfelelően ábrázolja Iványi-Grünwald Béla többször idézett munkáiban, a magyar nagybirtok ekkori

zódás jellegét illetően. Hasonlóan gyümölcsöző lehetne az Österreichische Sparkasse iratanyagával való megismerkedés is. Reviczky kancellár 1828. febr. 2-án hosszabb átiratot intézett a nádorhoz ebben az ügyben. Közölte, hogy tudomása szerint Magyarországról igen jelentős összegek mennek ki az osztrák takarékpénztárba. Minthogy az intézmény statutumai alapján magyarok nem kaphatnak kölcsönt a takarékpénztártól, „indem die Gesellschaft in den hiesichtlich der Rückzahlung dargeliehener Kapitalien in Ungarn bestehenden Landesgesetzen keine hinlängliche Sicherheit für ihre ausgelegten Geldsummen zu finden glaubt.” ezért Magyarország, tekintet nélkül a behelyezett jelentős pénzmennyiségre, nem élvezi ennek az intézménynek a jótéteményeit. Megkérdezte tehát a nádort, hogy addig is, míg Magyarországon is biztosítják hasonló intézmény létesítésének az előfeltételeit, nem lehetne-e elérni, hogy a Sparkasse magyar birtokosoknak is nyújtson hitelt. (Az átiratot és a nádor válaszáának fogalmazványát ld. OL, Nádori lt., Praesidialia 1828. VI. sz. alatt.) A kezdeményezés megvalósításának ugyanazok az akadályai voltak, mint amelyek az országos bizottság által ugyanebben az időben megvitatott különböző bank- és takarékpénztár-tervek megvalósításának útjában állottak. (Vö. a disszertáció II. fejezetében a közgazdasági operátumról szóló alfejezettel.)

³⁵ Minderre ld. *Varga J.* fejtegetéseit, id. h. 50. kk.

³⁶ Deresényi János írja 1828 elején arra a hírre, hogy Cziráky országbírónak sikerült 100 000 forintos kölcsönt felhajtania: „Ich hätte wahrlich nicht geglaubt, dass man in Pest so viel baares Geld und so leicht und schnell aufreiben könnte.” (OL, Takáts Sándor másolatai 5072. sz.)

³⁷ A dohányüzleteken meggazdagodott Ullmann Móricz 1828-ban vette meg a Bihar megyei Szitány községet, és ekkor nyert nemességet. Kaan Sámuel gyapjúüzleteken gazdagodott meg, s 1825-ben vette meg a kinstártól Albest birtokot nemességgel együtt. Sina György Temes megyében szerzett nagy birtokokat s hozzá 1822-ben bárói címet, 1828-ban pedig megvette Illésházy birtokát. Hamzabéget 555 000 ezüstforintért. Dietrich József báró 1822-ben Arad megyében vett 70 000 holdnyi uradalmat stb.

³⁸ Dessewffy József szerint a magyar főurak a huszas évek végén azért kezdtek el a fejlődésnek induló Pesten bérházakat építeni, mert ezekre lehetett külföldi és hazai tőkésektől pénzt kapni, ha a házbért lekötötték a hitelezőnek kamat fejében. (Kijegyzés Dessewffy J. naplójából, OL, Széchenyi István gyűjt. 626/2.)

hitelműveleteire azonban az általa használt forrásokon³⁹ túlmenően is jelentős anyag található még különösen a Kacellária levéltárában, de egyébütt is. Ennek az anyagnak a feldolgozása sok vonatkozásban elmélyítheti még a kor hitelviszonyaira vonatkozó ismereteinket: tényyszerűen is megismerhetne egy sor nagyszabású hitel- és csődüggyel,⁴⁰ feltárná a kormányállásfoglalását a hitelproblémákkal kapcsolatban, s tükrözné azt a folyamatot is, ahogyan a birtokos nemességet képviselő megyék kezdenek a saját bőrükön megismerkedni az európai modern hitelviszonyok új, számukra addig ismeretlen törvényeivel.

A termelés és a társadalmi viszonyok egész területén érlelődő válság először a hitelviszonyok csődjének formájában tört a felszínre. A hitelgény és a nemesi birtok kötöttsége között kiéleződő ellentmondás elsősorban a birtokos osztályt sújtotta, a változás, a reform igénye ezen a problémán keresztül jelentkezik számára, s a változtatás mikéntjét is az elsősorban érdekelt osztály egy tagja, Széchenyi próbálja elsőnek megfogalmazni. Pedig a feudalizmus mélyreható válságának eso mópontját nem a hitelprobléma, hanem a parasztkérdés, a földesúr és jobbágy viszonya képezi: erre figyelmeztette döbbenetes formában az uralkodó osztályokat 1831 nyarának nagy parasztfelkelése, erre hívták fel a gondolkodók figyelmét a paraszti osztályharc újból sűrűsödő jelenségei. A birtokos osztály számára azonban saját érdekein, a sorsát, jövőjét közvetlenül érintő hitelproblémán keresztül lehetett kézzelfoghatóvá tenni a csődöt és a reform szükségességét. A társadalmi átalakulás problémáinak szoros összefonódottságából következett, hogy a feudális rendszer egyetlen láncszemének, az ősiségnek a megbolygatása logikus rendben vont a maga után valamennyi probléma felmerülését, a megoldásra irányuló javaslatokat, a magyar polgári átalakulás egész ideológiájának a kialakulását. Az átalakulás tényezőinek keletkezését vizsgálva a hitel problémája vezet át bennünket a gazdasági-társadalmi alap vizsgálatából az ideológia, az átalakulás mikéntjét kutató törekvések és kezdeményezések szférájába.

³⁹ Iványi-Grünwald főforrását a Heidelbergben 1832-ben megjelent „Die Kehrseite der modernen Finanzoperationen mit besonderem Bezug auf die ungarischen Privatanleihen mittelst Partial-Obligationen” c. könyvecske alkotta. A hazánkban óriási feltűnést keltő munka 1833-ban magyarul is megjelent Kassán, „A mostani finánczmunkálatok fonákja, különös viszonylattal a magyar privat kölcsönvételekre részleges kötelevek útján” cím alatt. (A leleplező jellegű mű szerzője mindmáig ismeretlen volt; csak a közelmúltban sikerült megállapítanom, hogy a szerző az ismert pozsonyi nagykereskedő, a haladó közgazdasági gondolkodás egyik terjesztője, a közgazdasági rendszeres munkálatokat átdolgozó országos bizottság tagja, Wachtler Bernát volt; az adatok egy részét Benyovszky Péter ügyvédtől szerezte, aki a hírhedt Grassalkovich-üggyben, de más hitelügyekben is ügyvédként szerepelt.)

⁴⁰ Így pl. Eszterházy Miklós herceget 1830 elején maga a király szólítja fel, hogy adjon számot, miért vett fel már meglévő több milliányi adóssága mellé 1824-ben újabb 6,5 millió, 1829-ben pedig 2,1 millió ezüstforintot — összesen a magyarországi évi állami adónak több mint kétszeresét! — bécsi bankároktól. A felszólítás nyomán keletkezett irathalmaz (OL, Kanc. eln. 1830: 383., 1250., 1831: 707., 1832: 174. stb.) — amelyben Széchenyi művére is történnék hivatkozások — az eladósodott nagybirtok hitelműveleteinek legbensőbb titkaiba nyújt bepillantást, ugyanúgy mint a Festetich László ötmillió ezüstforintos sequestrumára, a felsőbüki Nagy Pál szereplése révén hírhedtté vált Pálffy Ferenc-főle zárgondnokságra, s a hitelezési és csődügyek más kiemelkedő eseteire vonatkozó, tömegesen előforduló iratok. Hasonló kincseshánya ilyen szempontból a csődügyek egyik elismert szakértőjének, Benyovszky Péter pesti ügyvédnek az Országos Levéltárban levő rendezetlen iratanyaga, de az ugyanott levő családi levéltárak is lépten-nyomon szolgáltatnak a hitelviszonyok szempontjából érdekes anyagot. Külön is említést érdemel a Kacelláriában (1831: 2421. sz.) egy Karl Lechmann nevű drezdai pénzember hosszú memoranduma a magyar kormányhoz; ebben leleplezi Grassalkovich, Festetich Károly és mások manipulációt a partialis obligációkkal és a külföldi károsultak nevében orvoslást, kárpótlást kér, többször is hivatkozva Széchenyi megállapításaira.

II.

Ha az eddig elmondottakban arra a következtetésre jutottunk, hogy a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet magyarországi szakaszának vizsgálatánál a gazdasági alapon végbemenő változások tényszerű megismerése még elmélyíthető, sokkal fokozottabban fel kell vetnünk ezt az igényt az átalakulás másik fontos tényezőjének, a tettekre mozgósító elméletnek a megismerésével kapcsolatban. Arról a folyamatról, ahogyan a termelőerők és a termelési viszonyok közötti ellentmondás a végsőkig kiéleződik hazánkban, a sokhelyütt még hiányos adatfeltárás ellenére is összefüggő, a valóságnak megfelelő képet tud már alkotni történetírásunk; azt a másik folyamatot azonban, ahogyan a gazdasági-társadalmi valóság talajából a bajokon való segítés helyes elmélete, a magyar polgári átalakulás ideológiája kisarjadt, ezideig még csak egyes részleteiben ismerjük. Pedig ez a második folyamat nem kevésbé fontos, mint az első: meglelte nélkül nem tudatosodhat a társadalomban a fennálló rend esődje és a változás szükségessége, de nem tudatosodhat az átalakulás mikéntje sem, megismerése, létrejötté körülményeinek feltárása tehát éppoly fontos történetkutatói feladat, mint magának a válságba torkolló anyagi fejlődésnek a kutatása.

A magyar polgári átalakulás ideológiájának gyökerei mélyen a hazai gazdasági-társadalmi viszonyok talajába nyúlnak vissza. Nem véletlen az, hogy jámbor, a forradalmi gondolkodástól messze álló gazdasági szakírót szoktunk először említeni, amikor a zsákutcába jutott feudális gazdasági rend korai bírálóinak felsorolásába kezdünk; Balásházy János, aki a „középrangú birtokosok s adózó földművelők” között akarja felébreszteni a „gazdaságbeli szorgalmat és értelmességet”, nem az első a válságból kiutat kereső, s már a feudális rendet is bíráló gazdasági szakírók sorában, de ő jött a legjobbkor és ő ment el a legmesszebbre közülük. Rajta bizonyosodott be, hogy a bomló feudalizmus Magyarországon már nem lehet logikai következmények nélkül azon töprengeni, hogy hogyan lehetne a fejlettebb, gyümölcsözőbb gazdálkodást meghonosítani, s a közepes és kisebb birtokosok mind súlyosabb nehézségein segíteni. Az óvatos, józan mezőgazda szinte önmaga akarata ellenére, bátortalanul, tapogatózva jut el a súlyos következtetéshez: fejlettebb mezőgazdaságot folytatni országos méretekben társadalmi reform nélkül nem lehet, a gazdálkodó nemes problémáinak megoldásához pedig az adózó paraszt helyzetének megváltoztatásán keresztül vezet az út. S eljut, mert el kell jutnia, az ősiség elvetéséig, a korszerű polgári hiteltörvény követeléséig, kimondja, hogy a fejlődést gátló előjogokat a törvényhozásnak el kell törölni, s figyelmezteti honfitársait, hogy a véres forradalmat idézi fel, aki a korszellem érvényesülését erőszakkal meg akarja akadályozni.¹ Hasonló utat jár meg, hasonló következtetésekhez jut s hasonló figyelmeztetést intéz honfitársaihoz Balásházyval szinte egyidőben Széchenyi is, aki a nagybirtokos szemével s a nagybirtok számára keresi a korszerű gazdálkodás és a vagyonszaporítás útját. S ugyancsak a feudális társadalom, a rendi kiváltságok ősi, de még mindig szilárdan álló kőfalába ütköznek minduntalan bele azok a bizottságok is, amelyek 1828 elejétől 1830 nyaráig Pesten az 1791-i országos bizottság reform-

¹ Balásházy korai műveinek politikai jelentőségére ld. *Barta I.* : Balásházy János pályafordulása. *Történelmi Szemle* 1958. évf., pályájára és jelentőségére általában *Tilkovszky L.* : Balásházy János élete és munkássága. *Századok* 1962. évf.

javaslatainak átdolgozásán, korszerűsítésén fáradoztak,² akár a földesúr és paraszt viszonyának szabályozása, akár az ország gazdasági elmaradottságának megszüntetése forgott kérdésben. A bajok megállapítását nyomon követte tehát — több-kevesebb nyíltsággal — a bajok okainak felfedése, s ezt nyomon kellett követni a fejlődést, a bajok kiküszöbölését gátló akadályok eltávolításának módozatait tartalmazó javaslatoknak.

Azoknak a keveseknek azonban, akik Magyarországon a XIX. század huszas és harmincas éveinek fordulója körül a gazdasági-társadalmi viszonyok korszerűsítésén törték a fejüket, nem kellett új, önálló elméletet kieszelniök a tennivalók mikéntjéet illetően. A magyar fejlődés halálos betegsége társadalmi rendjének elavultsága volt, s a népek története ekkor már bőséges történelmi példákkal szolgált arra, hogy az elavult társadalmi rendet, a feudalizmust hogyan kell jobbal, korszerűbbel, a termelőerők fejlettségének megfelelő új társadalmi renddel felcserélni. A hűbéri rendet több nyugati országban felváltotta már a feudalizmussal szemben győztes polgárság új társadalmi rendje, a polgári forradalmak eredményeként kialakult a tőkés társadalom, s a forradalmi körülmények közt végbement átalakulás a tennivalók elméletének és gyakorlatának egész tárházát kínálta követendő példaként azoknak a népeknek, amelyek még nem szabadultak meg a feudalizmus bilincseitől.

Azoknak a gondolatoknak az összességét, amelyekben a régi rendtől való megszabadulásnak és az új rend felépítésének az eszméi, célkitűzései megfogalmazást nyertek, *liberalizmus* néven ismerte meg az a nemzedék, amely Magyarországon először tűzte zászlajára a feudalizmus felszámolásának jelszavát. A gondolatrendszer már jóval előbb készen volt, mint az elnevezés. Nem böleseleti rendszerként, filozófus agyában született, nem is politikai programként, íróasztal mellett; elemei évszázadokon át formálódtak, gyökerei visszanyúltak mindenüvé a történelemben, ahol harc folyt az ember jogaiért, a szabadságért. A liberalizmus a gondolkodás és a cselekvés szabadságát követelte az egyén és az emberi közösségek számára; ilyen értelemben ősenek tekinthette a renaissance és a humanizmus individualizmusát, a lelkiismereti szabadságot követelő reformációt, a természettudományok XVI—XVII. századi forradalmi fejlődését, közvetlen elődének pedig a XVIII. századi természetjogot, Locke, Montesquieu és Rousseau államtanát, a klasszikus nemzetgazdasági iskola tanításait s egyúttvéve a felvilágosodásnak azt az óriási eszmei fegyvertárát, amelynek segítségével a nyugati burzsoázia megdöntötte a feudális állam és egyház abszolutizmusát, s létrehozta az alkotmányos polgári államot. Nevét a napóleoni háborúk utolsó szakaszában kapta, akkor, amikor történelmi funkcióját, a feudalizmus eltörlését, a szabad polgári fejlődés útjának megnyitását részben már betöltötte: a Napóleon ellen győztes spanyol népképviselőte, a Cadiz-i cortes nevezte újonnan kidolgozott szabadelvű alkotmányát liberálisnak. Az elnevezés Waterloo után kezd általánosabbá válni: jobbára a hatalom oldaláról kezdik használni azokra a mozgalmakra, amelyek belső reformot, vagy a Szentszövetség új abszolutizmusával szemben változásokat követelnek. Így nevezik liberálisnak gúnyként a poroszországi reform kiemelkedő alakjait, Hardenberget és Humboldtöt, de így használják az elnevezést Angliában is a reformpárt konzervatív ellenfelei, s Magyarországon is előbb találkozunk a liberális jelzővel az elégedetlenek mozgalmaival foglalkozó kormányiratokban, semmint maguk a változások hívei használják saját törekvéseik céljának megjelölésére. Az új elnevezés akkor nyer teljes polgárjogot

² E bizottságok munkájának ismertetését és értékelését ld. a disszertáció II. fejezetében.

s válik határozott politikai irányzat és szervezeti formát öltő pártok jelölőjévé, amikor a polgárság Franciaországban új forradalomban megdönti a Bourbonok restaurációs rendszerét, s amikor Angliában győzelemmel végződik a haladó párt reformokért folytatott harc. Az európai liberalizmusnak ettől kezdve kettős arca van: nyugaton már túljutott fejlődése delelőjén, a hatalomra jutott polgárság államelméletét képezi, s a liberális állam a győztes polgárság személyének és vagyonának biztosítója lesz, támadás helyett inkább védekezésbe szorulva az új demokratikus és szocialista áramlatokkal szemben, a még elnyomott országokban viszont egyre inkább a haladó, változást követelő társadalmi rétegek harc programjává válik, s előkészíti 1848 Európát átfogó forradalmi mozgalmait.³

A liberalizmus ideológiája az abszolút királyság önkénye és az egyház tekintélye ellen folytatott sokévtizedes harcban formálódott ki, s lényegét ennek megfelelően nem hájszálfinom tudományos definíciókkal, hanem politikai és gazdasági-társadalmi tartalmának meghatározásával lehet a legjobban kifejezni. Államszemlélete a társadalmi szerződésről szóló természetjogi tanítás továbbfejlesztése során alakult ki. Annak az alapelveknek, hogy az állam természettől szabad emberek önkéntes társulása, a gyakorlatban az alkotmányos állam felelt meg, amely nem ura az egyénnek, nem több, mint eszköz az egyén biztonságának, vagyonának és boldogulásának biztosítására. Az egyén jogait az ilyen államban ünneplés, megváltoztathatatlan alapokmány biztosítja, a törvényhozó és végrehajtó hatalom elkülönül egymástól, eltűnnek a privilégiumok, a társadalom egyes osztályai közötti különbségek; az alapvető emberi jogok — a gondolat, a szólás, a lelkiismeret, a társulás szabadsága, az államhatalomban való közvetlen részesedés a népképviselőten alapuló parlamentarizmus révén, a törvény előtti egyenlőség stb. — születésre, származásra, vagyoni helyzetre és műveltségi állapotra való tekintet nélkül megilletnek mindenkit, a kormány a népképviselőti parlamenten keresztül megnyilvánuló népakarat szülötte s felelős a parlamentnek, a közigazgatás hatásköre a törvények által meghatározott keretek közé szorul, a rendezett jogvédelmet a bírói függetlenség és az esküdtszéki rendszer biztosítja mindenfajta önkény ellen; eltűnik a jobbágyrendszer, egyformán megillet mindenkit a tulajdonszerzés, az iparűzés, a kereskedés szabadsága, a hivatalképesség, a községek önkormányzattal rendelkeznek, a vallási és faji megkülönböztetések megszűnnek. A kultúrpolitikában az ideális liberális állam megvalósítja a kutatás és tanítás szabadságát, az oktatásügyet állami feladatnak nyilvánítja, a vallásoktatást kizorítja az iskolából, biztosítja a művészi alkotás szabadságát, szétválasztja az egyházat és az államot, védelmet nyújt az egyénnek mindenfajta vallási, lelkiismereti kényszer ellen, s egyforma lehetőséget nyújt bárminő vallási közösségnek vallásos elvei gyakorlására és propagálására. Mindezeknek a szabadságjogoknak a korlátozás nélkül való érvényesülését maga a társadalom ellenőrzi, s erre a célra hatalmas eszköz van a kezében: a szabad sajtó, amely nemcsak a szabad véleményközlésnek, hanem a szabad bírálatnak is az eszköze, amelyet az igazság kimondá-

³ Az európai liberalizmus áramlatának marxista ismertetése és értékelése még hiányzik. Polgári szempontból *Szekfü Gy.* foglalkozott vele behatóan a Három nemzedék és a Magyar történet megfelelő fejezeteiben. Az általa felhasznált és idézett irodalom azóta további jelentős művekkel bővült, ilyenek: *L. v. Miser*: Der Liberalismus (1927); *G. de Ruggiero*: Geschichte des Liberalismus in Europa (é. n.); *K. Hanke*: Beiträge zur Entstehungsgeschichte des europäischen Liberalismus (1942); *F. Federici*: Der deutsche Liberalismus (1944); *Karl Eder*: Der Liberalismus in Altösterreich (1955); *A. Bullock—M. Shock*: The liberal tradition from Fox to Keynes (1956); *J. S. Schapiro*: Liberalism: its meaning and history (1957) stb.

sában nem korlátoz semmi, amely könnyörtelenül üldözi a visszaéléseket, kormányokat képes megbuktatni, s biztosítja a jog és igazság érvényesülését a társadalom életében.

A liberális állam legfontosabb funkciója azonban a társadalom anyagi életéhez kapcsolódik: az egyén teljes szabadságát kell biztosítania a gazdasági élet területén. A liberalizmus gazdasági tanításainak eredete a XVIII. századi fiziokratákig megy vissza, kidolgozásuk és népszerűsítésük azonban a klasszikus politikai gazdaságtan nagy képviselőinek, Adam Smithnek, Ricardónak, Benthamnak és követőinek a műve volt. E tanítások lényege az, hogy az egyén gazdasági érdeke képtzi a társadalom gazdasági életének alapját, a társadalom érdeke az egyéni érdekekből tevődik össze, az állam tehát azzal szolgálja a legjobban a társadalom érdekeit, ha korlátlan teret biztosít az egyéni kezdeményezésnek, az érdekek szabad versenyének az anyagi javak termelésének és forgalomba hozásának egész területén. A „laissez faire, laissez passer” elv a lényege a liberalizmus gazdaságpolitikájának, amelyben az államnak csupán az a szerep jut, hogy a szabadverseny elvét a külkereskedelem korlátainak eltávolításával az országhatárokon túlra is kiterjeszti, ami által a gazdasági erőik szabad játéka világméretekben is érvényre juthat. A gazdasági életet ebben a rendszerben a kereslet és kínálat törvénye, az automatikusan működő áralakulás irányítja, ez biztosítja a szükségletek fedezését, a természetes kiválasztódást emberben és termékben, s mindenki számára a képességeinek és erő kifejtésének megfelelő anyagi boldogulást. A szabad verseny világa így az egyén boldogulásán keresztül a társadalom boldogulását is biztosítja: a tőkésnek a profitot, a munkásnak munkaalkalmat, a termelőnek jó árat, a birtokosnak magas járadékot nyújt, s az egyén képességeinek szabad kifejtésén keresztül az emberi haladás legfontosabb hajtóerejét szolgáltatja.

Ezek azok a vonások, amelyek az egyén szabadságát megvalósító liberális állam ideális arculatán a legszembeötlőbbek. Az eszményi liberális állam létrejöttéhez vezető úton olyan dokumentumok jelentik a mértőldköveket, mint az angol Bill of Rights (1685), az amerikai Függetlenségi Nyilatkozat (1776), az ember és polgár jogainak deklarációja a francia alkotmányozó nemzetgyűlés által (1789), az amerikai Bill of Rights (1791), az angol Reform Bill (1832) stb., a liberalizmus ideológiájának kialakításához és eszméinek a gyakorlatban való megvalósításához pedig gondolkodók, államférfiak, történészek és közgazdászok serege járult hozzá gondolataival és erőfeszítéseivel. Tudnunk kell azonban, hogy a liberalizmus — érvényesülése első szakaszának túlnyomóan haladó történeti szerepe mellett is — elméletileg sem volt az a hibátlan orvosság a társadalom bajaira, amilyenek kidolgozói és hívei hirdették. A tulajdonszerzés szabadságának alapján álló gondolatrendszer például nem tudott még elméletileg sem biztosítékot nyújtani arra hogy a versenyben a résztvevők egyenlő gazdasági feltételek mellett induljanak, s még elméletben sem zárta ki az újfajta kizsákmányolás létrejöttének lehetőségét. Így abban a társadalomban, amelyet a feudalizmussal szemben győztes burzsoázia épített fel magának, a tiszta liberalizmus eszméi már kezdetben is csak korlátozottan érvényesültek: a formális jogegyenlőség leple alatt az elnyomás új formái bontakoztak ki, az államhatalom gyakorlásából vagyoni és műveltségi cenzus alkalmazásával kizárták a nép nagyobb részét, a szabad sajtó a korrupció forrásává vált, a gazdasági szabad verseny pedig a kizsákmányolás új, minden korábbinál kegyetlenebb és általánosabb formáit teremtette meg. A liberalizmus jegyében kibontakozott tőkés társadalom nem jelentette az emberiség fejlődésének betetőzését, mint azt a hatalomra jutott burzsoázia ideológusai hirdették; méhében új ellentétek voltak születőben, az

új formájú kizsákmányolás új elnyomott osztályt hozott létre, amely idővel sűrűsödésévé vált a kapitalizmus egész rendszerének. A liberális-kapitalisztikus társadalmi rend azonban, amely a XIX. század elejére Nyugat-Európa nagyrésztében megvalósult, minden árnyoldala ellenére is szélesre tárta a termelőerők rohamos fejlődése előtt az utat, az anyagi fellendülés addig el sem képzelte távlatait nyitotta meg az emberiség előtt, gazdasági, politikai és ideológiai rendszere pedig lehetővé tette azoknak a társadalmi erőknek és eszméknek a létrejöttét, amelyek a kapitalista társadalmon belül már az emberiség fejlődésének következő, immár valóban a szabadságot jelentő korszakát készítették elő. Létrejötté tehát ugrást jelentett az emberi társadalom fejlődésében, eszméi pedig méltán szolgáltak követendő példának, útmutatásként azoknak a népeknek a számára, amelyek a végőráit élő feudálisusból való kibontakozás módjait keresték.

Azok tehát, akik Magyarországon a válságból kivezető utat keresték, helyesen cselekedtek, amikor a tennivalók kijelöléséhez a nyugaton már végbement polgári átalakulás elméleti és gyakorlati tapasztalatait hívták segítségül. Az út, ahogyan az elmélet és a tapasztalatok eljutottak hazánkba, történetírásunk előtt még csak kevéssé ismeretes. A polgári történetírás ugyan szívesen részletezte minden korról kapcsolatban, hogy a nyugati eszmék hogyan hatoltak be Magyarországra, a liberalizmusra alkalmazva azonban ezt a folyamatot csak érettebb szakaszában, az 1830-as évek közepétől vizsgálta meg alaposabban, s nem világította meg kellően a liberalizmus behatolásának kezdeti időszakát.⁴ A marxista történetírás sokáig húzódozott attól, hogy a külföldi eszmearamlatoknak és tapasztalatoknak megfelelő jelentőséget tulajdonítson a hazai polgári ideológia létrejöttében, annál is inkább, mivel magának a polgári ideológiának a létrejöttét sem tisztázta még a szükséges alapossággal. A tartózkodás pedig nem indokolt. A nyugat felé tekintő magyar reformmozgalom olyan országok politikai, gazdasági és technikai tapasztalatait igyekezett hasznosítani, amelyek akkor az emberi haladás élén jártak; ezek a népek a maguk polgári átalakulása során olyan tapasztalatokat gyűjtöttek, amelyeknek figyelembe vétele és a magyar viszonyoknak megfelelő alkalmazása a magyar polgári átalakulás útját nagy mértékben megkönnyíthette. Általában az egyetemes emberi haladás hajtóerőjét képező elméletek és gyakorlati tapasztalatok hatása egyetlen korban sem állt meg az országhatárok előtt — évszázadunk története a legjobb példa erre —, az eszmék kölcsönhatásának vizsgálata tehát joggal kér magának helyet a marxista történetkutatásban is. A liberalizmus Magyarországra történt behatolásának kezdeti szakasza ennek megfelelően elmélyültebb kutatást igényel még. Ez a behatolás részben az európai liberális irodalom olvasása, részben külföldi utazások során szerzett tapasztalatok útján történt. A klasszikus példa mindkettőre Széchenyi, de alaposabb kutatás a példák és esetek egész sorát tudná még feltárni. Ismeretes, hogy már az 1825/27-i országgyűlésen milyen gondot okozott a kormánynak a liberális eszmék terjedése az ifjúság soraiban,⁵ olyannyira, hogy az országgyűlés után a kormány szükségesnek látta megszüntetni a külföldi utazások terén bevezetett átmeneti könnyítéseket. A hatás, amelyet ezek az utazások jelentettek, kétségtelenül figyelemreméltó volt.

⁴ Vö. a *Székfű Gy.* által nyújtott képpel és az általa idézett irodalommal, Magyar történet V. köt. Bpest 1936. 306. kk., 624. kk.

⁵ Vö. *Takáts S.* több tanulmányával, különösen a *Kémvilág* Magyarországon és Magyar küzdelmek c. kötetében. Metternich is azért látta új korszak kezdetének az 1825/27-i országgyűlést közel két évtized távlatából. „mivel ekkor kezdtek nyugat Európa demokrat elemei behatni a magyar bonyodalmakba”. (Idézi *Horváth M.*: Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig. Genf, 1864. II. köt. 276. l.)

különösen azokon a fiatal mágnásokon keresztül, akik az országgyűlésen Széchenyi hatása alá kerültek.⁶ Az egyik leglelkesebb tanítvány, a fiatal Károlyi György például 1830 elején Párizsból írt Széchenyinek: nagyon meg lenne vele elégedve — írta —, mert hónapok óta hallgatja az egyetemen az irodalomtörténész Villemain, a történész Guizot és a természettudós Cuvier előadásait. (Az első kettő kiemelkedő liberális politikus.) Áradozva számolt be a tudomány és a felvilágosodás óriási előrehaladásáról, ami különösen az osztrák egyetemekhez képest feltűnő.⁷ Egy másik fiatal mágnással, Barkóczy János gróffal kapcsolatban nagybátyja kérte a kancellárt, hogy ne adjanak neki útlevelet külföldre, „mert oly ifiaknak az külföldön mostan uralkodó principiumok igen veszedelmesek lehetnének”.⁸ Az új forradalmaktól terhes nyugati viszonyok megismerése az évtized fordulója körül jelentős lökést adott a hazai közhangulat radikalizálódásának is; a változások szükségességének a tudata érlelődött, s az ország minden részéből a liberális eszmék terjedéséről érkeztek jelentések a kormányhoz.⁹

⁶ A király pl. 1828. jún. 29-én utasította a kancellárt, hogy azoknak a fiatal mágnásoknak, „von denen es bekannt ist, dass sie verdorbene Grundsätze und schlechte Gesinnungen, oder keinen festen Charakter haben, oder die zu jung sind, und keine gehörige Bildung haben, oder bei denen zu befürchten ist, dass sie durch ihren Aufenthalt im Ausland, besonders in repräsentativen Staaten eine besondere Vorliebe für Institutionen fassen könnten, die jenen ihres Vaterlandes geradezu widerstreben, oder verdorben werden, oder schlechte Grundsätze annehmen könnten”, az útlevél kiadását már a Kancellárián tagadják meg. (OL Kanc. eln. titk. 1828: 83. sz.) Nem sokkal később a Monarchia külföldi követségei utasításokat kaptak, hogy szervezzék meg a külföldön tanuló magyarországi diákok szigorú ellenőrzését, s ezt a munkát bízzák megbízható emberekre, „mit Ausschluss aller Anhänger des modernen Liberalismus und politischen Zeitgeistes”, ha pedig hazatérnek, figyelteni kell őket, „ob sie im Auslande verderbliche Grundsätze in Absicht auf Moral und Politik, oder sonst angenommen, und diese in ihrer Heimath zu verbreiten suchen”. (OL, Kanc. eln. 1828: 290. 1830: 124. sz.) Széchenyi ellen is már korán. 1828-ban feljelentések érkeztek be, amelyek működésében, különösen a Kaszinó kapcsán, „liberalismum anglo-gallo-teutonicum, pestiferumque moderni aevi genium politicum explorare contendunt”. (OL, Kanc. eln. titk. 1828: 104. sz.) 1832. júl. 9-én Sedlnitzky rendőrminiszter javasolta Metternichnek, hogy ne adjanak útlevelet fiatal magyar és erdélyi mágnásoknak olyan nyugati országokba, amelyekben „die revolutionären Umtriebe der Demagogen mehr oder minder in Thätigkeit sind”. annál is inkább, „als der Neuerungsschwümel unter der gleisnerischen Maske zeitgemässer Verbesserungen und verfassungsmässiger Selbständigkeit leider auch in Ungarn und Siebenbürgen nur zu tief eingedrungen ist”. (OL. Takáts S. másolatai 5627. sz.)

⁷ Károlyi gróf levelét a posta lemásoltatta; a titkosrendőrség útján eljuttott a király kezébe is, aki szigorú intézkedésekre, az útlevélkiadás további korlátozására adott utasítást a kancellárnak vele kapcsolatban. (OL, Kanc. eln. titk. 1830: 97. sz.)

⁸ Barkóczy gróf 1831. febr. 23-i levelét ld. OL, Kanc. eln. 1831: 433. sz. alatt.

⁹ „Das Beispiel — írta pl. az egyik jelentő 1831. márc. 23-án —, welches Frankreich mit seinem gefolgten Bürger-König gab, ist schrecklich. Jene skandalöse Revolution hat mehr geschadet, als man glauben sollte, denn die Gesinnungen verschlimmern sich von Tag zu Tag immer mehr, und in den Augen der aufgeklärt sein wollenden, worunter sich die magyarischen Patrioten eben anzusehen schmeicheln, glauben nun ganz klar, dass eine Nation einen mit ihrem Oberhaupte eingegangenen Vertrag wann immer aufheben und sagen könnte: Unser König hat heute aufgehört unser bevollmächtigter erste Beamte sein. Diese schreckbare Routin nimmt immer mehr überhand, und es ist für jetzt nichts schmelicher zu wünschen, als dass die Revolution in Pohlen und Italien beschwichtigt und die Radelführer mit Strenge, ohne Erbarmen gestraft werden. Geschicht dieses aber nicht, dann wird man in Ungarn sicher eine kühnere Sprache zu führen nicht ermangeln, die, wenn sie nicht mit Strenge verseucht und unterdrückt wird, von sehr schlimmen Folgen sein kann. Die unbedingte Einführung der ungarischen Sprache führt . . . die Trennung Ungarns von Oesterreich im Hinterhalte. So unbesonnen und nachtheilig auch nur der Gedanke für Ungarn selbst ist, so sicher besteht selber in den Köpfen der exaltirten Ungarn. Das Betragen der Grafen Károlyi und Wesselényi ist wohl schon verwegen genug, und beweist, dass wenn der König nicht mit Strenge einschreite, die Verwegenheit immer grösser, am Ende das Uebel noch unheilbarer werden wird. (A célzás a Károlyi György gróf híres szatmári követjelentésével kapcsolatban bonyodalmakra vonatkozik, vö. *Barta I.* : Kőlessey politikai pályakez-

A változásokra fogékony réteg túlnyomó többségét azonban természetesen nem közvetlen tapasztalatok, hanem olvasmányok és az ezek körül kibontakozó viták ismertették meg a liberalizmus tanaival és az általuk formált új világgal. Az eszmék terjedésének ez a formája a hatások e kezdeti szakaszában még nehezen összegezhető, hiszen nemcsak a liberalizmus, hanem még a felvilágosodás irodalma is csak esempészárúként juthatott be hazánkba Metternich abszolutizmusának éveiben, olvasásuknak tehát kevés ellenőrizhető nyoma maradt fenn. E kevés nyom is azt bizonyítja azonban, hogy a haladó szellemű olvasmányok hatása széleskörű volt a reformmozgalmat elindító nemzedékben, a felvilágosodás irodalmától kezdve a korszerű gazdálkodásra tanító munkákon át a forradalmak történetét tárgyaló munkákig, sőt utópista szocialista művekig is. Széchenyi olvasottsága közismert, a fiatal Kossuth korai írásaiban liberális írókra találunk utalásokat, a zempléni fiatalok körében becsempészett liberális munkák járnak kézről-kézre, a fiatal Lónyay Gábor Saint-Simont és Fouriert olvassa,¹⁰ Adam Smith hatása fel-felbukkan a reformmunkálatokat átdolgozó országos bizottság irataiban.¹¹ A fiatal Balogh János és Újházy László Angliát és Amerikát tekintik példaképüknek,¹² radikális magyar fiatalok nemcsak olvassák a „Die deutsche Tribüne” című dél-német demokrata újságot, hanem lázító tartalmú cikkeket is írnak bele¹³ stb. Az olvasmányok útján közvetített hatás részletes megállapítása fontos feladata a magyar polgári reformmozgalom kezdetének feltárására irányuló kutatásnak; a könyvvizsgáló szervek iratanyaga, tiltott könyvek jegyzékei, a könyvespésmészes meggátlására hozott intézkedések iratai, politikai pörök anyaga, irodalmi művek, országgyűlési, megyegyűlési beszédek elemzése, levelezések, családi könyvtárak jegyzékei stb. szolgáltathatnak jó adatokat az ilyen irányú kutatáshoz.

A liberalizmus azonban, mint már utaltunk rá, nem volt szilárd, minden részletében kidolgozott elméleti rendszer, s a mindennapi életben való érvényre jutása még azokban az országokban is erősen különböző módon történt, amelyek történeti fejlődése egyébként csak kevés eltérést mutatott egymástól. Még sajátosabb formában kellett jelentkeznie gyakorlati érvényesülésének egy olyan országban, amely — mint Magyarország is — a liberalizmus klasszikus hazájának számító nyugati országokhoz képest gazdasági, társadalmi és politikai tekintetben eltérő módon fejlődött. Valóban, abban az országban, amelynek nemesi társadalma egy emberöltővel korábban a felvilágosodást s a társadalmi szerződés

dete. Századok 1959. évf. 252. kk.) *Károlyi speyt Gift, welches er von Paris brachte, der Wildling Wesselényi ist sein treuer Gefährte, und werden nicht beide zum Schweigen bald gebracht, dann wird die Hilfe spät kommen.*” (OL, Takáts S. másolatai 5460 sz. — Az európai forradalmak nyomán Magyarországon 1831 tavaszán érlelődő forradalmi hangulatra ld. a disszertáció IV. fejezetét: Az 1831. évi pesti kolera-mozgalom.)

¹⁰ Vö. a disszertáció III. fejezetében a zempléni haladó fiatalok köréről szóló alfejezettel.

¹¹ Vö. a disszertáció II. fejezetében a közgazdasági albizottság tevékenységét tárgyaló alfejezettel.

¹² *Kászonyi Dániel* írja (Egy régibb kor férfiai. Hazánk 1885. 523. l.), hogy amikor 1829 nyarán a nevezettekkel egy lomnici kirándulás során egy pohár bor mellett kölcsönösen politikai hitvallást tettek. Újházy „Magyarországnak az angolhoz hasonló szabad alkotmányt kívánt, de arisztokratia nélkül. Általános szavazati jogot, a jobbság eltörlését stb.” Balogh János „már tovább ment, oly köztársaságot kívánva, mint az amerikai”, Dessewffynek pedig „nem kellett sem monarchia, sem köztársaság, sem kormány, sem törvények”, utópista társadalomban kívánt élni.

¹³ A nevezett újságban 1830/31-ben közreadott cikksorozatra — politikai röpiratként kéziratban is terjesztették később —, s a szerzője utáni nyomozásra ld. a Kancellária iratanyagában levő aktákat: Kanc. eln. titk. 1831: 134, 142, 151, 165, 183, 186, 196, 1832: 57, 190, 196, 208, 228. Kanc. eln. 1832: 563, 782, 1534, 1768. sz.

tanát is jellegzetes rendi köntösbe öltöztette, a liberalizmus elvei is alapos módosulást szenvedtek elméleti propagálásuk és a gyakorlati megvalósításukra irányuló kísérletek során. A módosulások azoknak a sajátos gazdasági, társadalmi és politikai viszonyoknak voltak a következményei, amelyek Magyarországon a reformmozgalom megindulásakor uralkodtak.

Az első és legfontosabb ilyen sajátosság volt, hogy Magyarországon gyenge volt az a polgári osztály, amely nyugaton a feudalizmus megdöntésére irányuló harc ideológiáját kitermelte s a harcot a teljes győzelemig következetesen végigharcolta. Az a réteg, amely Magyarországon elsősorban érdekelve volt a tőkés fejlődés akadályainak eltávolításában, az árutermelő középbirtokos nemesség, az erős polgárság hiányában reá háruló történelmi funkciót csak vonakodva, erős fenntartásokkal tudta vállalni, állandóan keresve a kompromisszumot a történelmi fejlődés parancsa és a kiváltságos helyzetének további fenntartását tanácsoló esábitás között. Az a körülmény, hogy az átalakulás vezetésére hivatott réteg a mezőgazdasági árutermelésben volt érdekelt, egyben előtérbe helyezte az átalakulás agrárkapitalista vonásait is, s a kialakulóban levő tőkés polgárság és vagyontalan értelmiség radikálisabb befolyását korlátozva, a kapitalizálódó mezőgazdaság érdekeinek biztosított erős befolyást az átalakulás menetére.

A második, ugyancsak alapvetően fontos sajátossága volt a magyar polgári átalakulásnak, hogy a gazdasági és politikai függés viszonyai között ment végbe, egy olyan államhatalommal folytatott harcban, amely nemcsak a feudalizmus bástyáit védte a polgárosodás erőivel szemben, hanem saját, fejlettebb burzsoáziájának az érdekeit, a függő helyzetben levő ország gazdasági kihasználásának lehetőségeit is. Ez a körülmény egyidejűleg gátolta is, de elő is mozdította a polgári átalakulás megvalósulásának esélyeit. Gátolta annyiban, hogy a magyar mozgalom nem élvezhette azokat az előnyöket, amiket a független állam, az önrendelkezés biztosított az átalakuláshoz más népek számára — nálunk az udvar még az országgyűlésen elfogadott haladó törvényjavaslatokat is elutasította! — annyiban viszont előmozdította, hogy a társadalmi haladásért megindított mozgalmat össze lehetett kapcsolni a gazdasági és politikai függetlenségért kibontakozó harccal. A két kezdeményezés szoros kapcsolata szükségszerű volt, mert hiszen független nemzeti államban sokkal szabadabban bontakozhattak volna ki a polgárosodás által mozgásba hozott mérhetetlen anyagi és szellemi erők, az összefonódásnak azonban megvolt az a gyakorlati haszna is, hogy az évszázados rendi-függetlenségi harcok eszmekörében élő rétegeket az új tartalommal megtöltött függetlenségi eszme segítségével lehetett megnyerni a társadalmi reform számára, amelyet önmagában nyilván elutasítottak volna. A társadalmi reform és nemzeti függetlenség szoros összefonódottságának volt köszönhető, hogy 1848-ban a nemzet többsége nemcsak a függetlenségért, hanem a forradalom társadalmi vívmányainak megvédéséért is vállalta a harcot.

A harmadik, nem kevésbé fontos, a klasszikus formától eltérő sajátossága volt a magyar liberális mozgalomnak, hogy soknemzetiségű országban kellett megvalósítania céljait. A feudalizmus ellenében győztes polgárság, tudjuk, nemcsak a formális politikai és gazdasági szabadságjogokat terjesztette ki az állam lakóira, hanem területileg, gazdaságilag, nyelvi, kulturális tekintetben egységes nemzeti államot is igyekezett kiépíteni. A burzsoá nacionalizmus volt az a láng, amelynek tüzeiben a polgári-nemzeti állam egységbe olvadt, s ez a nacionalizmus — a liberalizmus szükségszerű velejárója — a magyar polgári reformmozgalom ideológiájának is szerves része lett. Funkciója érvényesülése első szakaszában főleg pozitívnak tekinthető. Az irodalmi szintű nemzeti nyelv megalkotása,

jogainak fokozatos kivívása a közélet és a politika területén, a nemzeti irodalom, művészet és egyáltalán a nemzeti kultúra kifejlesztésére irányuló sikeres törekvés, a nemzeti múlt ápolása, a gazdasági és politikai önrendelkezés igényeinek kifejlesztése, az idegen elnyomás elutasítása, mind-mind olyan mozzanat, amelyek együttvéve a nemzettévalás haladó, polgári folyamatát képezték. A soknemzetiségű ország viszonyai között azonban ezek az alapjában haladó törekvések súlyos konfliktusok csíráit rejtették magukban. A magyar nyelv kiművelésére irányuló mozgalom és a politikai érvényesítésére irányuló törekvések ugyanis természetesen átesaptak a magyar nyelv kizárólagos uralmának igénylésébe, amiben benne volt az adminisztratív nyelvtérjesztés, az elmagyarosítás erőszakolásának a szándéka is, a gazdasági és politikai önállóság követelése pedig együttjárt a nem magyar népek fölött való politikai uralom megszilárdítására való törekvéssel. A probléma az általunk tárgyalt években még csak csírájában van meg, rohamosan tragikus konfliktussá érik azonban, amikor az ország nem magyar népeinek nacionalizmusa is szükségszerűen kilépett fejlődésének kezdeti szakaszából. A magyar mozgalom vezetői nem ismerték fel, hogy ezeknek a népeknek az önálló nemzeti fejlődése éppen olyan szükségszerű és jogos folyamat, mint a magyar mozgalom; szembefordultak vele, s a szembefordulásnak szükségszerűen az lett a következménye, hogy ezek az ugyancsak haladó mozgalmak a haladásellenes Habsburg-hatalomnál kerestek védelmet, s ez a körülmény az 1848/49-i szabadságharc folyamán tragikusan befolyásolta a forradalom ügyének alakulását.

A felsorolt sajátosságok okozták elsősorban, hogy a hazai liberális mozgalom csupán korlátok között, a klasszikus nyugat-európai folyamatától erősen eltérő formában bontakozhatott ki. Progagálóinak — akik elé osztályhelyzetük és a hazai sajátos feltételek már eleve is korlátokat állítottak — egyszerre kellett harcolniuk osztályuk többségének maradisága és a hivatalos hatalom elutasító politikája ellen, s ebben a kétfrontos harcban csak engedmények, megalkuvás, kompromisszumok árán lehetett némi előrehaladást elérni. Ilyen körülmények között, mint már említettük, az átalakulás magyar viszonyokra szabott elmélete, a hazai liberális ideológia sajátos köntösbe öltözött, a hazai viszonyoknak megfelelő módosulásokkal jelenhetett csak meg s fejthette ki hatását.

A hiányzó erős polgárság funkcióit teljesítő árutermelő birtokos réteg lévén a hordozója, a hazai liberális ideológia legfontosabb sajátossága az volt, hogy nemesi érdekeket tükrözött: az átalakulás során a lehetőségig meg kívánta óvni a korábbi kiváltságos osztályok érdekeit, s az átalakulás vezetését is ezek számára igyekezett biztosítani. Ismeretes, hogy gyökeres átalakulás első nagy agitátora. Széchenyi egyenesen a nagybirtokos osztályban látta a reformok hivatott vezetőjét s reformrendszere is ennek megfelelően az arisztokrácia gazdasági és politikai vezető szerepének további fenntartásán alapult. Kossuth pedig kezdettől a birtokos osztályt, elsősorban a nemességet tekintette a nemzet elsőszülöttjének, ezt a réteget igyekezett rábeszélni arra, hogy lemondva előjogairól, ragadja kezébe az elkerülhetetlen változások irányítását.¹⁴ Azok, akik ilyen tanácsokat adtak az uralkodó osztályoknak, még az átalakulás elkerülhetetlen kényszerűségével érveltek: Balásházy az „újonnan kifejlődött szükségek elementumi erejéről” beszélt, amely „szétpattantja a társaságot egybecsatoló láncokat”,¹⁵ Széchenyi is azt bizonygatta, hogy „minkünk is mozdulnunk kell, akár akarjuk, akár nem,

¹⁴ Sok előzmény után különösen szépen fogalmazta meg ezt a gondolatot Adó c. cikkében a Bajza szerkesztette Ellenőr c. ellenzéki zsebkönyvben (1846) és 1847. nov. 29-én, az országgyűlésen a közteherviselésről tartott beszédében.

¹⁵ Adó és még valami. Pest. 1830. 75. l.

s nehogy hátrafelé nyomattassunk, lépünk inkább előre”,¹⁶ Kossuth pedig szinte első tollpróbálgatásaitól kezdve magyarázta nemesi társainak, hogy „az idő, a megkérdelhetetlen, előrehaladásra sürget”, s hogy „a régi mellett veszteglés többé oly lehetetlen, mint amely képtelenség kívánni, hogy Dunánk hullámai folyini megszűnjenek, vagy föl s visszafelé folyanak”.¹⁷ A reformra hajló nemesi közvéleményre hatottak is ezek az érvek, a legjobbak valóban történelmi kényszernek érezték az átalakulást, már a kortársak körében is kialakult azonban a több mint egy évszázadon át továbbélő liberális legenda arról, hogy a magyar nemesség önként, csupán emberszeretetétől és méltányosságától indítatva akarta megosztani jogait a néppel. Hozzájárult a legenda kialakulásához akarata ellenére maga Kossuth is,¹⁸ igazában azonban az 1848-i vérnélküli forradalom után formálódott ki, hogy végül klasszikus megfogalmazást nyerjen s a reformmozgalomról alkotott liberális kép szerves alkotórészévé válják Horváth Mihály nagyhatású munkáiban.¹⁹ Pedig a magyar liberális polgári reformmozgalmat nem az uralkodó osztályok méltányosságérzete hozta létre — bár a felvilágosodás és a kereszténység humanitás-eszméjének hatását legjobb ideológusainak gondolkodására nem vonhatjuk kétségbe —, hanem egyrészt az átalakulás által érintett kiváltságos osztályok anyagi érdeke, másrészt és elsősorban az átalakulás propagátoraitól annyiszor felidézett rém, a forradalom fenyegetése.

Valóban, a magyar polgári átalakulás ideológiáját képező liberalizmus másik szembeéltő sajátossága éppen forradalomellenessége volt. Míg a nyugati liberalizmust létrehozó európai mozgalmak jobbára véres forradalmakba torkollottak, s radikális eszközökkel változtatták meg a társadalom termelési és uralmi viszonyait, addig a magyarországi liberális mozgalom éppen a forradalmi megoldás megelőzésére irányuló szándékokból született; ösztönzője, előrelendítője is mindvégig a forradalomtól való félelem maradt, s teoretikusainak szándékai ellenére, az objektív szükségszerűség parancsának engedve vezetett mégis forradalomhoz. A nyugati liberalizmus csak akkor vált forradalomellenessé, amikor hordozója,

¹⁶ Hitel (Szerk. Iványi-Grünwald Béla). Bpest. 1930. 492. l.

¹⁷ Az idézett Kossuth 1833 tavaszán írt, eddig ismeretlen munkájából való. (Ismertetését ld. a disszertáció III. fejezetének V. alfejezetében.)

¹⁸ Azzal, hogy az örökvalóságát elfogadó 1834. nov. 10-i országgyűlési ülésről írt, s ország-szerke közkézen forgó híres tudósítását erről az önzetlen nagylelkűségről áradozó mondatokkal vezette be, ilyeneket írva: „Kétkedem, vajlon a történetek évrájzai képesek-e példát mutatni, hogy egy tisztán kiváltságolt elemekből alkotott törvényhozó gyülekezet, melyet sem külső, sem belső erőszak nem nógatott, s csupán az igazság és emberiség magas érzelmei ösztönöztenek, ily nemes lelkesedéssel lépett volna fel valaha a nép mellett.” (Vö. Országgyűlési Tudósítások III. köt. Bpest. 1949. 675. l.) De az előbbi jegyzetben említett munkájában is azt várja az országgyűléstől a jobbágyreform kapcsán, hogy „a magyar aristocrazia — ti. a kiváltságos osztályok — az egész történetben példa nélkül lévő azon nagyszívűségnek adja tanúbizonyságát, hogy nem mint más nemzeteknél volt, a nép vagy idegen hatalom impulsusának, hanem csupán ön igazságszeretetének engedve önként nyújt felebarátinak engedélyeket.” Tény viszont az is, hogy Kossuth az 1848-i forradalomig számtalanszor hangsúlyozta az átalakulás kényszerítő szükségét beszédekben és publicisztikai munkáiban.

¹⁹ Az 1832/36-i országgyűlés törekvéseiről így írt Horváth Mihály: „A nemesség lett, részben legalább, a maga érdeke ellen, a jobbágy-nép bajnokává, szószólójává . . . Ennél dicsőbb jelenetet a maga egész történelmében nem képes felmutatni az arisztocrazia. Szébb diadalt ennél soha nem ült az igazság és méltányosság érzelme” stb. (Huszonöt év . . . I. köt. 367. l.) Később az 1848 márciusi törvényhozással kapcsolatban ezt írja: „A kiváltságos osztály — hála jobb belátásáért, önzetlen, emberiségese, nagylelkű törekvéseért — maga áll a reformok élére. Hogy a hazát, nemzetet aléltóságából kiemelje, önként lemond százados kiváltságairól, s az elébb jogtalan népet magához emeli; . . . testvéreileg osztozik meg a nép alsó osztályaival a szabaddá tett föld birtokában s az alkotmány minden áldásaiban, jogban és teherben.” (Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben. 2. kiad. Pest. 1871. I. köt. 6. l.)

a polgárság már bent ült a hatalomban s a társadalom, gazdaság, politika és kultúra képét a maga érdekeinek megfelelően átalakítva védekezésbe szorult a társadalom keletkező új erőivel szemben. A magyar liberalizmus eszméi nem a társadalom forradalmi rétegeiből származó koponyákban fogalmazódtak meg, s első hirdetőinek érdeke sem a társadalom fennálló rendjének felforgatása volt. A forradalom ugyan sokat szerepelt érvelésükben, nem mozgalmuk céljaként azonban, hanem ellenkezőleg, fenyegető lehetőségként, amelynek elkerülésére, megelőzésére a fokozatos reform politikáját kell alkalmazni. Balásházy szerint „jaj azon nemzetnek, melynek törvényhozói az új szükségekre nem figyelmeznék”, mert a világtörténelem azt bizonyítja, hogy „ártatlan vérrel és keserves könnyhullatásokkal nedvesítették az olly hazaföldje, mellynek vigyázatlan, előítéletes és vak törvényhozói az idők lelkének hatalmát erőszakosan akarják zabolázni”.²⁰ Széchenyi, mint jó liberális,²¹ a nyugati polgári forradalmakat a maguk idejében szükségeseknek tartotta,²² mert megnyitották a polgári fejlődés útját, honfitársainak azonban azt ajánlotta, hogy ne várják meg, amíg nálunk is hasonló történik, hanem önként, békés törvényhozás útján valósítsák meg azt, amit más-
 hol a forradalom kényszerített ki, s aminek áldásos voltát a nyugati polgári államok virágzása bizonyítja.²³ S nem gondolkodott másképpen a reformkori magyar liberalizmus legnagyobb ideológusa, Kossuth sem, bár Széchenyi később éppen őt vádolta, hogy agitációjával a forradalmat idézi fel. A politikai pályája kezdetén álló Kossuth nem a jakobinusok nézeteinek híve, hanem a felvilágosodás mérsékeltbb képviselőivel, elsősorban Montesquieuvel együtt azt vallja, hogy a szabadság a törvények uralmát jelenti, hogy „az egyenlőn oltalmazó törvény biztosította a polgári lét” az eszményi társadalmi rendszer; a forradalmat a fiatal Kossuth

²⁰ Adó és még valami. 75. l.

²¹ Az ellenforradalmi korszak történetírása következetes gonddal igyekezett arra, hogy Széchenyit és reformrendszerét leválassza a liberális reformerek mozgalmáról, s jellegzetes vonásaiként romantikus voltát, konzervatívizmusát, kereszténységét állítsa az előtérbe. *Szekfű Gyula* Három nemzedéke, a Magyar Történet általa írt reformkori fejezete, s *Szekfű* nyomán *Iványi-Grünwald Béla* idézett munkái alapozták meg ezt a szemléletet, amelynek gyökere a forradalom-ellenesség s ennek megfelelően a liberalizmus teljes, haladó szakaszával együtt elutasítása volt, s amely a két háború közötti időszakban hivatalos kultúrpolitikai irányvonallá vált. *Szekfű* nézeteivel már megfogalmazásuk idején vitába szállt *Mályusz Elemér*, Széchenyi programjának liberális vonásait hangsúlyozva. (A reformkor nemzedéke. Századok 1923. évf.) *Szekfű* kompozíciójának marxista felülvizsgálatát *Szigeti József* kezdte meg (A magyar szellem-történet bírálatához. Filozófiai Évkönyv I. évf. 1952.), *Mérei Gyula* folytatta (*Szekfű Gyula* történetiszemléletének bírálatához. Századok, 1960.) és különösen *Pach Zsigmond Pál* mélyítette el (Ellenforradalmi történetiszemlélet a Három nemzedékben. Történelmi Szemle 1962. évf. 3—4. sz.), általában is számos értékes elvi megállapítással gazdagítva a reformkori liberalizmus eléggé szegényes marxista irodalmát. Vö. még *Barta I.* megállapításaival a Széchenyi István válogatott írásaihoz (Bpest. 1959) írt bevezetésben.

²² A Hitel befejezésében pl. meggyőzően bizonyítja, hogy az angol és francia forradalmak, „mindazon borzasztó convulsiók, mellyek egy s más országot oly fertelmesen megráztak”, onnan eredtek, „hogy a tehetősebb rész, melly hatalommal volt felruházva, a haza minden terhének vitelét az alacsonyabb, de a hazafiak nagyobb részén akará mindig hagyni, amit ez végkép tűrni és szenvedni nem tudott s nem akart, s elvégre rabláncait kettétörte, azoknak, akik őtet úgyszólván fogva tartották, legnagyobb ijedtekre s ideigleni károokra tagadhatatlan, de egyszerűen legnagyobb valódi hasznokra s mai tartós jólétekre is”, mert a kikényszerített változások virágzást, jólétet idéztek elő. (Hitel. Szerk. Iványi-Grünwald B. 481. l.)

²³ Először a Hitel előbb idézett fejtegetését követően mondja ki: „minékünk ránk, gyermekeinkre, s honunk minden lakosira nézve legszentebb kötelességünk önkényt s így minden zavar nélkül állapotunkhoz s hazánkhoz alkalmaztatva azon ideig-óráiglani áldozatokat tenni, mellyeknek más nemzetek előmenetelüket köszönhetik”. (Uo. 484. l.) A forradalmat megelőző reform hirdetése később a forradalomtól való rettegéssé fajul Széchenyinél s megakadályozza abban, hogy a reformpárt derékhalálával együtt tudjon haladni.

— Széchenyitől is elmaradva — a „fonákul képzelt szabadság” dühöngésének tartja, amelynek útját „vétek, átkozott gonoszság, véres kicsapongás” kíséri; „a szabadság fonák képzetének több véres áldozatok estenek meg, mint a vak babona pokolbeli dühének” — vallja, s úgy véli, hogy a józan belátásból fakadó nagylelkűség osztja majd meg a kiváltságosak jogait a jogfosztott néppel.²⁴ A mozgalomnak, amelyet az értelmi belátás elindít, Kossuth szerint a célja és eredménye „olgy polgári lét, miben a törvény kit-kit egyenlőn védjen; olgy törvény, melly a nemzeti becsület oltalma alá helyezi minden egyes polgár személyét s vagyonát, melly egy közönséges érdek szép kötelével kapcsolja együvé a honnak minden gyermekét, melly az értelem kifejlődését elősegíti, a becsület szorgalomnak, iparnak kört nyit, gyümölcsöt biztosít, a nemzeti egyetemlést összpontosítja; végre olgy kormány, melly ezen törvénynek tekintetel szerez, melly a törvény által erős, s melly által a törvény, s csak a törvény hatalmas”.²⁵ A mű, amelyből ezek az idézetek származnak, 1833 elején készült, s azoknak az eszméknek a kivonatát tartalmazza, amelyeket a rohamra készülő országgyűlési reformellenzék legjobbjai vallottak, minden más múnél alkalmasabb tehát a magyar nemesi liberalizmus 1833 körüli szintjének megállapítására. Ez az ellenzék — Wesselényi, Kölcsey, Bezerédy pártja — a törvényhozás útján akarta megvalósítani azt az eszményi burzsoá államot, amelyet máshol a forradalom hozott létre, s a szabadságot a győztes burzsoázia nézeteinek megfelelően „az egyenlően oltalmazó törvény” uralmával tekintette azonosnak. A forradalomra való emlékeztetés csak érv a békés átalakulás eszméjének elfogadtatása mellett. Az egyenlő törvényeken alapuló társadalom létrejöttét a hatalmas korszélem diktálja — hangoztatják a reform hívei beszédekben is, Kossuth tollán keresztül is —, az eszme „mint egy szél kergette gőzfolyam általhatotta Európa légkörét”; ahol ódsi falak tornyosodtak eléje, ott „zúgó szélvésszé vadítva rohant akadályt rontólag előre”, ahol megértéssel fogadták, „mint az esti szellet szelíden lengedez a körülmények engedte nyílásokon”. Hogy nálunk „a tavaszi reggelszelíd mosolygású alakjában, vagy zordon szélvésszel tűnik é fel, egyedül attól függ, ha elértik é korunk kívánatit a hatalomnak azon sáfárjai, kik magokat nemzetök

²⁴ „A nemesebb kebelben szív és ész sugallotta bizonyos ihlelet emelkedik az erőtlének javára. Érzik, mégpedig sokan a nemesebbek érzik, hogy a nép java, ez azon haza, mellynek tehetéseit szentelen a természet által kiki meghivatott, s bárha sokan vannak is, kiket a szív nem indít kilépni a réginek kényelmes álladalmából, a kiváltságokon alapult semmit nem tevés gyönyörjei közt ezek is kezdik már kelletlen látni, hogy az idő int, hogy a kor, a kérlelhetetlen halad, és senkire sem várakozik, hogy az egyenlően oltalmazó törvény biztosította polgári lét szilárd követelése Európa népeinek.” Kossuth tehát — a felvilágosodás optimizmusának megfelelően — a „szív és ész” munkájától várja a reformhajlandóság felébredését, bár utal arra is, hogy a kérlelhetetlen szükségszerűség készíti belátásra az értelmet. (Az idézetek itt is, később is Kossuth 1833 elején írt eddigi ismeretlen munkájából valók. Ismertetését és értékelését ld. a diszsertáció III. fejezetének V. alfejezetében.) — Hogy a liberalizmus, mint a polgári szabadságtörekvések forrása és ösztönzője mennyire szükséglet volt már 1830 körül Magyarországon, azt az a tény is bizonyítja, hogy Montesquieu-nek a politikai liberalizmus korai ideológusának, a „forradalom utáni liberalizmus forradalom előtti ősapjának” (vö. *Mátrai L.* bevezetésével az 1962-ben megjelent Montesquieu-fordításhoz) főműve, a *De l'esprit des lois* 1833-ban magyar fordításban megjelent.

²⁵ Később Kossuth még szebben fejti ki ezt a gondolatot: „Boldog csak úgy lehetek, ha minden sérelem ellen biztos vagyok; biztos csak úgy lehetek, ha személyem s vagyonom minden önkény ellen a hatalmas törvény egyenlő oltalmának alatta nyugszik; és így szabadság csak ott létezik, hol törvény uralkodik, s szabad csak úgy lehetek, ha törvénynek szolgája vagyok. Ez így lévén, szívem mélyében meg vagyok győződve: hogy a polgári társaságnak minden tagjait, bár az a nemzeti felségnek felkentje, bár egyszerű magános polgár legyen is, pompás csarnokot vagy törpe vityillót lakják is, egyedül a valódi szabadság teheti földi életében boldoggá, boldogságában biztossá, biztosságában nyugalmassá.” (Uo.)

gyámjainak nevezik, mert minden hatás visszahatást szül, erőszakos ellenzés indulatokat hevít, pedig — mondja Kossuth Schillerrel — *der schrecklichste der Schrecken ist der Mensch in seinem Wahne!*" 1831 nyarának tapasztalatai után ez a figyelmeztetés nem maradhatott hatástalan a magyar kiváltságos osztályokra, s az országgyűlésen is híveket toborzott a haladásért küzdő párt számára.

A reformmozgalom nemesi vezetéséből, a forradalom elutasításából s a szabadságnak a személy, a vagyon és a kezdeményezés szabadságát biztosító törvények uralmára való korlátozásából következett a hazai nemesi liberalizmus egy további sajátossága: az, hogy az átalakulást nem a fennálló feudális társadalmi és tulajdonviszonyok azonnali megváltoztatásával, hanem ellenkezőleg, azok lehető legmesszebb menő tiszteletben tartásával kívánta végrehajtani. Széchenynek első könyvei körül folytatott vitáiban gyakran kellett bizonygatnia, hogy ő sem jogokat, sem tulajdont nem akar elvenni senkitől, hanem a személyes jogok kiterjesztése és a tulajdonszerzés *lehetőségének* a parasztek számára való megadása útján a jövő fejlődés akadályait kívánja esupán elhárítani. Kossuthnak is gyakran kell védekeznie a vád ellen, hogy a nemességet meg akarja fosztani birtokától és évezredek jogaitól. Többször idézett munkájában például kijelenti, hogy a Hármaskönyvet és a nemesi jogokat biztosító törvényeket ő is megváltoztathatatlannak tartja s vallja: „a magyar nemes tagja a Szent Koronának, részese a törvényhozó hatalomnak, s földbirtokosi jussal bír; a magyar nemesi törvény útján kívül személyében és vagyonában még a király sem háborgathatja; tulajdonával szabadon élhet stb.” „De kérdem én — fordítja meg váratlanul a kérdést — mit veszít mindezen igazaiból a magyar nemes, ha törvény által azt nyilatkoztatnók: hogy a magyar parasztek személyében s vagyonában szintén senki sem háborgathatja, hogy ő is birtoki tulajdonnal bír, hogy ő is tagja a nemzetnek, a Szent Koronának —, vajjon mit veszít? Kevésbé szabad lesz személye, kevésbé biztos tulajdona? Hiszen mindezen törvényes jóvoltoknak érdeme nem abban áll, hogy vélők csak a nemes élhet, hanem abban, hogy azokkal élhet. Nekem szabad a friss levegőt beszínom, szabad a nap élesztő melegének örülnöm, s veszítettem é ezen szabadságomból valamit azért, hogy az minden élőlényvel, az utolsó féreggel is közös? Ilyen a polgári szabadságnak áldása is. A szabadság olly kimeríthetetlen kincs, melly azáltal, hogy véle többen osztoznak, sem fogy, sem gyengül, sőt nő, sőt erősödik. Ki az aki javallani merje, hogy a magyar nemes mondjon le alkotmányos jussairól, hogy leszálljon a néphez? s én leszek az első, ki őt, bármi hatalmas legyen is, a nemzeti felségsértés bűnével nyilván megvádolom. Nem arról van szó, hogy mi nemesek leszálljunk a néphez, hanem arról, hogy őtet magunkhoz felemeljük. Olly kincset osztani meg tíz millió polgártársainkkal, melly a megosztás által nem fogy, csak az irigység ellenkezhetik, s ezen rútt vétken alapítnók mi szabadságunkat?” Széchenyi inkább utilitarisztikus érvekkel, az átalakulásból a birtokosokra háramló haszon megcsillogtatásával ösztönzi birtokos társait haladásra, Kossuth erkölcsi belátásukra, jogérzékükre is hivatkozik, s nem eredménytelenül. Igaz, amikor a haladók az országgyűlésen hasonló érveket hangoztatnák, a jobbágyreform mellett, a maradiak oldaláról elhangzik a felkiáltás: „mit ér nekem a szabadság, ha minden ember szabad?”²⁶ Kölcseyék azonban mégis el tudják érni 1833 tavaszán, hogy az alsótábla külön törvénybe foglalja a parasztek személyének és vagyonának biztonságát, elfogadja az örökváltságot, meg akarja szüntetni az úriszéken a földesúr önkényes bírás-

²⁶ La Motte Károly gróf, Gömör megye konzervatív követe nyilatkozott így az örökváltság körüli, 1834. nov. 10-i vitában. (Vö. Országgyűlési Tudósítások, III. köt. 719. l.)

kodását, s soraiban egyre több híve van a paraszt általános birtokkétségének is. S ezekben az eredményekben és törekvésekben nyilvánul meg legjobban a magyar liberális reformmozgalom említett sajátossága: a rendek az országgyűlésen kicsinyes harcot folytatnak minden olyan kezdeményezés ellen, amely anyagi érdekeket érintő azonnali lemondást jelentett volna — ilyen volt az irtások, a legelőfelosztás, az ugarkilenced, a bormérés, a pálinkafőzés, az erdőhasználat, a boltnyitás stb. kérdése —, ugyanakkor arra törekedtek, hogy a jobbágy jogi helyzetének megváltoztatásával, hűbéri kötöttségének lazításával, a teljes jogi felszabadítás felé irányuló lépésekkel *lehetőséget* nyújtsanak a jobbágyiség egészének a jogi felszabadulásra és az anyagi felemelkedésre. Ez a törekvés megfelelt a liberalizmus tanításainak is, és tiszteletben tartotta a nemesi tulajdont is, mert minden tulajdonváltozást anyagi ellenszolgáltatáshoz kapcsolt és a felek kölcsönös beleegyezésétől tett függővé. A kormány az országgyűlés úrbéri vitái során a feudalizmus rendszerének teljes fenntartásával, csupán a szolgáltatások könnyítésével, s a birtokosok anyagi érdekeinek rovására akart segíteni a paraszton, az ellenzék ezzel szemben „a tulajdon sérelme nélkül a legszélesebbre bővített, s inkább polgári, mint materiális engedmények elhatározásával” akarta a liberális szabadságjogokon nyugvó társadalom alapjait lerakni.²⁷ A változások kényszerűségének felismeréséig eljutó nemesi társadalom számára ez a megoldás látszott a legjobbnak: megfelelt a forradalmiságától megtisztított liberalizmus elveinek, nem járt sem anyagi áldozatokkal, sem jogokról vagy tulajdonról való lemondással, s az átalakulás békés folyamatát hosszú időben, több évtizedben szabta meg.

A hazai liberalizmus sajátos vonásainak számbavétele során nem feledkezhünk meg arról a taktikáról sem, amellyel az átalakulás mozgalmának vezetésére hivatott réteg a maga célkitűzéseit meg kívánta valósítani. A polgári átalakulás, a kapitalizmus létrejötte és a burzsoá állam kialakulása a nyugati klasszikus formában az osztályharc keretei között ment végbe: az átalakulásban legjobban érdekelt osztály, a polgárság — támogatva a parasztságtól, amelynek szintén érdeke volt a feudalizmus szétzúzása — forradalomban döntötte meg a feudális osztályok hatalmát. Magyarországon ez a folyamat — bár ugyancsak polgári forradalomba torkollott — nem játszódott le ilyen tiszta formában. Az árutermelő birtokos nemesség akkor, amikor harcba szállt a feudalizmust konzerválni kívánó erők — a maradiak, az arisztokrácia, a klérus, az udvar — ellen, mozgalmával furcsa, ellentmondásos módon az osztályharc funkcióját is teljesítette, ugyanakkor, amikor a valóban kizsákmányolt osztályokkal, a polgársággal, de elsősorban a parasztsággal mint feudális kizsákmányoló állt szemben. Az osztályharc arcvonala tehát az adott helyzetben nem húzódott tisztán, egyértelműen az antagonisztikus osztályok között, bár — mint az 1831. évi parasztfelkelés és a parasztság sűrűsödő mozgalmi mutatták — a főellentét változatlanul a földesúr és paraszt ellentéte maradt. A polgárosodó liberális nemességre tehát a kétfrontos harc feladata hárult, s ilyen körülmények között vezetői létfontosságú kérdésnek tekintették, hogy a főellenséggel, a reformellenes erőkkel folytatott harcban biztosítsák hátukat az igazi kizsákmányoltakkal szemben. Ez a törekvés szülte azt a politikát, amelyet a kortársak és a történeti irodalom az *érdekegyesítés* politikájának neveztek el, s amely — alapvetően ellentétes érdekű osztályok átmeneti szövetsége lévén a tartalma — éppoly sajátos képződ-

²⁷ Kossuth fogalmazta így meg az ellenzéki vezérkar célját, amikor az országgyűlés elején kiderült, hogy a kormány taktikai okokból a jobbágytörvényeket akarja elsőnek az országgyűlés napirendjére tűzni. (Ld. említett kéziratában, id. helyen.)

ménye a magyar polgári átalakulásnak, mint amilyen sajátos helyet foglal el a magyar polgári átalakulás a kapitalista társadalom létrejöttének általános folyamatában.

Az érdekegyesítés eszméje kétségtelenül együtt született meg a polgári átalakulás mozgalmával s végigkísérte azt egészen az 1848/49-i szabadságharc tragikus elbukásáig. A reformmozgalom elindítói még csupán abból a meggondolásból vetették fel, hogy a parasztság osztályharcát gyöngítve, a nemzetévtálás polgári folyamatának előrehaladását megkönnyítsék. Emlegetésével először Széchenyinél találkozunk.²⁸ Az 1829-i orosz—török háború, a lengyel szabadságharc, majd az 1831-i parasztfelkelés tapasztalatai új mozzanattal bővítik az érdekegyesítés indokait: idegen hatalom jelenik meg az ország határainál, s különösen a nem magyar nyelvű parasztság szemében — teljesen alaptalanul — felzabardítóként tűnik fel.²⁹ Az utóbbi szempontot Kossuth kapcsolja be az érdekegyesítést propagáló érvek közé: ő mondja ki először, hogy a nem magyar paraszti tömegeket a politikai jogok rájuk való kiterjesztésével, tehát a jobbágyfelszabadítással kell érdekeltté tenni az ország védelmében.³⁰ Tovább szélesül és minőségileg is bővül az érdekegyesítés programja, amikor az ellenzéki politika a rendszeres munkálatok megyei megvitatása során kidolgozást nyer, s a gazdasági és politikai önrendelkezés irányuló igények is szervesen beleépülnek, szoros kapcsolatban a polgárosodás követelményeivel. Ezek az igények magukban rejtették a Bécesel való összeütközés lehetőségét: Bécs évszázadok óta támogatta a hazai, jobbára idegen ajkú polgárság politikai jogaiért folytatott harcát a rendek ellenében, s parasztvédő szerepét is nagy igyekezettel tudatosította a föld népe között, a magyar reformmozgalomnak tehát életbevágó érdeke volt, hogy a bekövetkező konfliktus esetére a maga oldalára állítsa ezt a két osztályt. Ezt pedig csak a polgári jogok kiterjesztése révén lehetett elérni, s ez a szempont határos érvnek bizonyult a haladás barátainak agitációjában, a közömbös, vagy éppen reformellenes, de függetlenségi érzelmű tömegek megnyerésére.

Az érdekegyesítés eszméje nem utólagos konstrukciója történetírásunknak; ezen a néven nevezték már a kortársak is, hittek benne, propagálták, megfogal-

²⁸ Steinbach kincstári ügyész már 1828-ban jelentette róla, hogy ... omnes ejus conatus eo directi sint, ut Ministerium, si quae legibus non omni ex parte conformia disponere vellet, in spiritu Nationis insuperabiles difficultates inveniat, ut Hungaria efflorescat, et gens *uniatur*". (OL. Kanc. eln. titk. 1828: 105.sz.) Később a Világ végszavában hangoztatja: „Sem magas állású, sem boldog mindaddig nem lehet Magyarország, míg a népet nem emeljük a nemzet sorába, azaz míg Hunnia interessék által eddig örökre elbontolt, privilegiált tartománybul nem lesz interessék által örökre egyesülendő szabad országgá.” (Gróf Széchenyi István munkái. II. sorozat. I. köt. I. rész: Hitel. II. rész: Világ Bpest. 1904. 341. l.)

²⁹ Az 1828/29-i orosz—török háború idején a magyarországi görög-keleti népekben támadt orosz rokonszenvre és a magyar nemességben ezzel kapcsolatosan keletkezett félelemre sok anyag van az OL. Kanc. eln. titkos iratanyagában. A lengyel felkelés és különösen az 1831-i parasztmozgalmak idején kialakult oroszvárrásra ld. *Tilkocszky Lóránt*: Az 1831. évi parasztfelkelés c. eddigi kiadatlan kandidátusi értekezését és annak kiadott, hasonló című rövidített változatát.

³⁰ „Én pedig félek, nagyon félek — írta többször említett munkájában, — a magyarnak azon dicsőséges, de szerencsétlen rendelés jutott az örök gondviseléstől, hogy valamint hajdan Stambul és Samarkand — ti. a török és tatár — ellen védőfalat képzett Európa népeinek, úgy most is, miután a bécsi congressus által épített külső védfal — ti. a kongresszusi Lengyelország — már eldőlt, hasonló sors néz a magyarra, egy szörnyebb, egy retentőbb hálvány hatalom ellen, melly irtóztatós rémként fenyegeti Europa constitutionalis létét. S csak elfogultság nélkül fontoljuk meg politikai állásunkat, *vessünk egy önmeghiittságtól távol tekintet országnak heterogen elemeire*. — nem hiszem, hogy aki thronusunk hatalmának s nemzeti függetlenségünk szabadságának igazi barátja, aggodalmainban ne osztozzék, s *hazánk lakosainak a polgári lét köteleivel szorosra kapcsolandó egyetemülését ne kívánja!*”

mázták célkitűzéseit s megvalósításának módozatait. A rendszeres munkálatokról készült megyei javaslatokba már ebben az új formában került be, nem egyszer kibővítve a nyelvi egység megvalósításának követelésével. Kölcsey naplójában szereplő gyönyörű megfogalmazása — „a kormány urbárium által urbáriumot akar, nekünk urbárium által nemzetet kell akarnunk; azaz feladatunk úgy intézni az urbárium tárgyait, hogy a nép egyszer tulajdoni és polgári jogokat nyerjen, s ezáltal a polgári alkotmány 700 000 puhaság és szegénység által elaljasodott lélek helyett 10 millió felemelkedhetőt nyerjen”³¹ — talán egyidőben keletkezett, azonos forrásból, az országgyűlési reformellenzék közös állásfoglalásából fakadt a Kossuthéval: „Csak azon érdek erős, mellyben sokan osztoznak, s mellynek fenntartása sokaknak szívében fekszik. Ha tehát a magyar nemesi szabadságban az egész magyar népet részesítenők, ennek királyra s nemesre egyéb befolyása nem lenne annál, hogy most csak hatszázezer ember őrzi az alkotványt, mellynek fenntartása királyt s polgárt egyformán érdekli, akkor ellenben tízmillió ember őrízné, s az egyetemült magyar nemzet tizenhatszor többet nyomna Európa politica mérelegében, mint most.” Az érvek már a harmincas évek elején kialakultak, s attól kezdve állandó kellékét képezték a reformellenzék agitációjának egészen a forradalom előestéjéig, hogy azután az elv a szabadságharc viharában vesse alá magát a gyakorlat próbájának.

De az érdekegyesítés eszméje nemesak elv, nemesak agitációs eszköz volt a reformpárt fegyvertárában; legjobbjai komoly erőfeszítéseket is tettek, hogy az egyesítést meg is valósítsák és hatékony erővé tegyék harcukban. A huszas évek végétől folyik a harc, hogy a városi polgárságot leválasszák Bécs oldaláról és a nemzeti formában jelentkező polgárosodás mellé állítsák. Nehéz probléma ez, mert jobbra idegen polgárságról van szó, amelyet a nemesség részéről évszázados sérelmek értek, s amely első jelentkezésével is elsikkasztott politikai jogait kéri számon a nemességtől. Az ellenzék viszont a politikai jogok — az országgyűlési képviselet — megadását a városokkal szemben érvényesülő bécsi befolyás gyöngetéséhez, a városok belső szerkezetének demokratizálásához és nemzetibbé válásukhoz köti, s ezzel évtizedes, a forradalom kitöréséig el nem döntött vitát vált ki.³² A céhes városi polgársággal szemben viszont támogatókra talál a haladó ellenzék a tőkésék, céhenkívüli ipari és kereskedelmi vállalkozók rétegében, s a negyvenes évekre szoros szövetség jön létre köztük: az ellenzék vállalja e réteg érdekeinek képviseletét a politikai porondon, viszont élvezzi anyagi és erkölcsi támogatását. A parasztság megnyerése, érdekeinek felkarolása közép-ponti helyet foglal el az ellenzék politikájában; az erre irányuló törekvések egyidősek az ellenzéki reformpárt első, legkorábbi jelentkezésével, egyes szakaszait pedig a reformmunkálatokat átdolgozó országos bizottság urbéri vitái, majd a bizottsági javaslatok megyei megvitatása és a jobbágyfelszabadítás irányába mutató elvek számos megyében történt győzelemre jutása, főképpen pedig az örökvltsáért, az úrszék eltörléséért és a jobbágy személyének szabadságáért 1833/34-ben vívott országgyűlési harcok képezik. Ezek a törekvések megtalálták az utat a parasztsághoz is, s történelmünkben először fordult elő, hogy az uralkodó osztály egy csoportjának a belső társadalmi rend átalakítására irányuló törekvései a parasztság soraiban is ismeretessé váltak, s tudatos helyeslésre, támogatásra találtak. Számos adat van arra, hogy Széchenyi munkáit a falvakban

³¹ Kölcsey Ferenc: Országgyűlési napló. 1833. jan. 11-i bejegyzés. (Kölcsey Ferenc Összes Munkái. Bpest. 1960. II. köt. 394. l.)

³² A kérdés részleteire ld. a disszertáció II. fejezetének a városokkal kapcsolatos részét.

a parasztek olvasták és jegyzőikkel magyaráltatták,³³ az 1831-i kolerafelkelés után széltében elterjedt az a vélemény, „melly annak eredetét a szerfeletti liberalismusk, újságok és folyóírások olvasásának, s közföldi polgári okfők terjedésének tulajdonítá”,³⁴ az operátumok megyei vitái során gyakran érkeztek jelentések a kormányhoz arról az érdeklődésről és nyugtalanságról, amellyel a parasztság különösen az úrbéri operátum vitáit kísérte;³⁵ a kecskeméti parasztköztség küldöttei 1833 elején hetekig Pozsonyban tartózkodtak és hallgatták az országgyűlés vitáit³⁶ stb. Ennek az érdeklődésnek az ismeretében juthatott csak Wesselényinek és Balogh Jánosnak az eszébe, hogy 1834 őszén, az örökváltás bukásakor felvessék, nem kellene-e a parasztság körében aláírás-gyűjtő mozgalmat indítani az elbukott jobbágyreform érdekében.³⁷ Az érdeklődés és a kapcsolat később, amikor a haladó ellenzék programja a sajtó, különösen a Pesti Hírlap révén szélesebb körben is ismertté vált, csak erősödött, hogy — elsősorban Kossuth nevéhez kapcsolódva — 1848-ra a közös érdekek védelmében történő együttes fellépés alapjává váljék. Mert tagadhatatlan, hogy az érdekegyesítés haladó nemesi politikájának a magyar polgári forradalmat megelőző évtizedekben a parasztság szempontjából is megvolt a maga reális alapja és értelme. Ellentétben a korábbi évszázadok függetlenségi mozgalmaival, amikor a nemesség vezetett harcok kimenetele semmit sem változtathatót a parasztság feudális kötöttségeinek s kizsákmányoltságának rendszerén, a haladó nemesség polgári-liberális mozgalma a parasztságra is ki akarta terjeszteni a liberális szabadságjogokat, számára is biztosítani kívánta személyének szabadságát, a vagyonszerzés lehetőségét s a liberalizmus fogalmával együttjáró egyéb formális jogokat. Ilyen szempontból nézve tehát a parasztság a saját érdekeinek megfelelően cselekedett,

³³ Lónyay Gábor levelezésében fordul elő, hogy a vásárosnaményiak Széchenyi munkáit olvassák jegyzőjükkel (OL, Lónyay es. levéltára. 73. esomó); Nicky László 1831. szept. 6-án azt írta a kancellárnak, hogy Szabolcsban „Széchenyi Hitele, a Balásházy Adója minden communitások házánál ünnepi időtöltése a közrendűeknek” (OL, Kanc. eln. 1831: 2490. sz.); Vay Ábrahám 1831. ápr. 2-i jelentése szerint az erdélyi románok között „libri, sed praeprimis libelli, novalia non tantum leguntur, sed nonnulli novallium articuli prout et liber Hitel translati sint in idioma Valachicum . . .” (OL, Kanc. eln. titk. 1831: 67. sz.)

³⁴ Vö. *Balásházy J.*: Az 1831-dik esztendői felső magyarországi zendüléseknek történeti leírása. Pest. 1832. 110. kk.

³⁵ A kancellár pl. 1832. febr. 23-án bepanaszolja Pest megyét a királynál, amiért az úrbéri operátummal kapcsolatos liberális állásfoglalását kinyomtatta és terjeszti. Utalt arra a hatásra, amelyet a határozat a megye parasztsága körében kiváltott. „Gewiss ist es aber — fejezte be jelentését —, dass dieser Schritt die Wirkung eines Manifestes über das Freyeigenthum des Bauernstandes, über Zehend und Roboth Abolition und anderer derlag Redensarten der heutigen Neuerungssucht hervorgebracht hat.” (OL, Kanc. eln. 1839: 1288. sz. — Csak 1839-ben került a király elé a felterjesztés.) Az úrbéri operátummal kapcsolatban 1832. máj. 14-én is azt írja a kancellár, „dass der ungarische Unterthan, nicht minder als die übrigen steuernden Classen der Einwohner Ungarns sich seit mehr als einem Jahre in einem Zustande ungewöhnlicher Aufregung befindet.” (OL, Kanc. eln. titk. 1832: 87. sz.) Az is tudomására jutott a kormánynak, hogy „nonnulla individua, speciem Advocatorum praerentia, instar emissariorum populosiora Comitatus Baranyensis, Sümeghensis et Zaladensis oppida et loca peragrare, et animos credulae plebis contribuentis in respectu praeprimis robottarum, nonae item et decimae praestationis, variis artibus et sigmentis concitare observata fuere.” (OL, Kanc. eln. 1832: 767. sz.) Ismeretes, hogy az úrbéri operátummal kapcsolatban mind a kormány, mind a megyei és országgyűlési ellenzék részéről mennyi hivatkozás történt a parasztság feleségázott várakozására.

³⁶ Az erről szóló jelentést ld. OL, Kanc. eln. titk. 1833: 33. sz. alatt.

³⁷ OL, Kanc. eln. 1834: 1986. 2002. sz. — A kormányhoz olyan értesülések is érkeztek, hogy Kossuth ingyen küldte meg a nagyobb parasztközsegeknek az Országgyűlési Tudósítások azon számait, amelyek az örökváltással kapcsolatos országgyűlési vitákat ismertették. (Uo. 1835: 257. sz.) Egy másik alkalommal arról érkezett hír, hogy az ellenzék nyomtatott proklamációt akar a parasztsághoz intézni Wesselényi szatmári beszéde szellemében. (Uo. 1835: 1880. s z.

amikor a maga részéről nem utasította el az érdekegyesítés nemesi politikáját, hanem — osztályharcos igényei fenntartásával — rokonszenvvel fogadta azt, mint a feudalizmusból való kibontakozást elősegítő kezdeményezést. Az érdekegyesítés politikája persze nem helyettesíthette a feudalizmus forradalmi úton történő megdöntését — a történelem gyakorlata hamarosan be is bizonyította ezt —, jelentős mértékben hozzájárult azonban ahhoz, hogy a földesúr és paraszt feudális kapcsolatának tarthatatlansága és a gyökeres változás szükségessége mind a nemesesség, mind a parasztság körében tudatosodjék, s ezzel előkészítette a probléma forradalmi megoldását. De előkészítette azt is, hogy a parasztság követeléseinek részleges megvalósulása után a magáénak érezze a forradalom által létrehozott új rendet, a független nemzeti államban lássa jövő reményei biztosítékát és volt elnyomói oldalán kész legyen harcolni is annak fennmaradásáért. S ez az érdekegyesítés nemesi-liberális politikájának igazi jelentősége.

Összegezve a polgári reformmozgalom ideológiájának tekinthető korai magyar liberalizmus legjellemzőbb vonásait, elmondhatjuk, hogy a feudalizmust megdöntő nyugati eszmeáramlat nálunk az ismertett sajátos körülmények folytán a forradalom megelőzésének receptjévé szelídült, még mielőtt funkcióját, a polgári társadalmi viszonyok létrehozását betölthette volna. Hirdetői a forradalmat reformmal, a gyors és gyökeres átalakulást sok évtizedre tervezett toldozgatással, az osztályharcot osztályösszefogással akarták felelesérlni, s ezzel a mozgalmából éppen annak legnélkülözhetetlenebb elemét, forradalmiságát igyekeztek kilúgozni. A forradalmat ezzel persze nem tudták megelőzni, a liberális reformmozgalom azonban annyit elért, hogy az átalakulás szükségszerűsége tudatosodott a társadalom egyes rétegeiben, s a történelmi fordulat nem véres, pusztító vihartól kísérve, hanem jóval enyhébb formában következhetett be. A liberális ideológia lefékezte a forradalmi átalakulás lendületét, s ezzel a forradalmi feladatok maradéktalan végrehajtását is megakadályozta. A sajátos hazai körülményekhez alkalmazott elmélet a gyakorlatban alkalmatlannak bizonyult arra, hogy a minden feudális kötöttségtől mentes, tiszta polgári társadalmat létrehozza.

III.

A korai magyar liberalizmus tartalmának és jellegének vizsgálata során elkerülhetetlenül választ kell adnunk arra a kérdésre is, hogy a liberalizmus jelentkezésével és aktív hatóerővé való válásával együttjáró döntő változás mikor következett be a magyar fejlődésben, hol kell tehát történelmi ábrázolásainkban azt a választóvonalat meghúzni, amelyen túl még a feudalizmus ideológiája az uralkodó, s amelyen innen már folyik a győzelemmel végződő elvi harc a társadalom szerkezetének átalakításáért. A kérdés csupán periodizációs problémának látszik, s lényegében az is, de ez nem csökkenti jelentőségét: a marxista történetírásban a periodizáció alapvetően fontos, mert annak a próbaköve, hogy a történeész helyesen látja-e a társadalomfejlődés menetét, s felismeri-e az általa vizsgált folyamatban az általános törvényszerűségek érvényesülését. Jelen esetben nem kevesebbről van szó, mint arról, hogy hol jelöljük ki a magyar társadalomfejlődésben a polgári átalakulásra irányuló eszmék és törekvések érvényesülésének kezdetét.

Történetírásunk az 1790—1849 közötti hat évtizedet helyesen egyetlen nagy korszaknak tekinti, s a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenetben jelöli meg tartalmát.¹ Valóban, ez az időszak a magyar fejlődésben, amelyben

¹ Vö. a már idézett egyetemi tankönyv címlapjával és általános bevezetésével.

a tőkés viszonyoknak megfelelő termelőerők kibontakoznak, s összeütközésük a feudális termelési viszonyokkal forradalmi módon oldódik meg. E nagy korszakon belül azonban határozott választóvonalat kell húzni annál az időpontnál, amikor a termelőerők és termelési viszonyok összeütközése nyomán a társadalomban tudatosodik a feudalizmus esődje, s az arra hivatottak kidolgozzák a gyógy-módot, az átalakulásnak a helyi szükségletekre szabott ideológiáját és harcra mozgósítanak az átalakulás érdekében. Amikor ez a tudatosodás bekövetkezik, amikor az új ideológia megszületik és mozgósító erővé válik, akkortól beszélhetünk — az 1790-től 1849-ig tartó nagy korszak egységének fenntartásával — a fejlődés új fejezetének kezdetéről.² Ennek a fordulatnak az időpontját próbáljuk meg a továbbiakban kijelölni, valahol a XIX. század huszas és harmincas éveinek fordulója táján.

Az időpont illetően megválasztásának látszólag ellentmond némileg az a körülmény, hogy 1790 és 1795 között, a magyar jakobinusok mozgalmában és írásaiban —obbára jelentkeznek már — sőt sok esetben jóval radikálisabb formában — azok az eszmék, amelyek a polgári átalakulás ideológiájának lényegét jelentik, s amelyek a korai magyar liberalizmus tartalmát is képezték. Ezek az eszmék azonban nem a hazai gazdasági-társadalmi valóság talajából nőttek ki: felvilágosodott olvasmányok, II. József kísérlete s a messze világító francia példa voltak az ihletőik, s hazai talajba hullva nem tudtak kiterelvényesedni, elsorvadtak, mert korán jöttek, a hazai feudalizmus válsága még csak ezután jutott el végső szakaszába. Hajnóciéik, Martinovicsék eszméi még csak egy vékony, részben nemesi, részben polgári eredetű értelmiségi rétegre fejthettek ki hatást, táptalaj hiányában és a könyörtelen üldözés következtében azonban ez a hatásuk is hamar megszűnt, s továbbélésük csak szórványos nyomokban mutatható ki Zemplén és Szepes hegyei közt, a mozgalom veteránjainak leveleiben és írásaiban, Berzeviczy Gergely és néhány gazdasági, statisztikai szakíró munkáiban, hogy azután diadalmas erővel törjenek a felszínre akkor, amikor a társadalom viszonyai már megérték belogadásukra.

A magyar liberalizmus korának klasszikus történetírója, Horváth Mihály az 1825-i országgyűlés összehívását megelőző nemzeti ellenállásban vélte megtalálni azt a fordulópontot, amely a II. József halálától 1848 polgári forradalmáig terjedő korszakon belül a nemzeti és haladó erők támadásba lendülésének kezdetét jelenti. S állásfoglalását nemesak arra a tényre építette, hogy a rendi-nemzeti ellenállás a nemzeti önrendelkezés maradványait is elnyeléssel fenyegető új abszolutizmus kudarcát jelentette: helyes liberális ösztönrel az új polgári ideológia megjelenését is kutatta már a mozgalom hátterében,³ s különös határozottsággal jelölte ki a kibontakozó nemzeti irodalom helyét és szerepét a korszerű

² Az egyetemi tankönyv ilyen belső tagolást nem alkalmaz; szerzői az 1790—1849 közötti időszakot nyolc egyenlő értékű fejezetre osztják, az 1848/49-i polgári forradalom és nemzeti szabadságharc is csupán egyike ezeknek a fejezeteknek.

³ Hosszasan ismerteti pl. Bars megyének a sajtószabadság védelmében kelt 1820. márc. 6-i feliratát, amely a polgárosodás elengedhetetlen feltételének nevezi a sajtószabadságot, s a külföldi sajtótermékekben látja azt az eszközt, amely révén megismerhetjük és követhetjük a külföldi polgárosodott nemzeteket. Idézi Dessewffy József véleményét, aki általános európai forradalmat jósol s reméli, hogy abban Magyarország is megszerzi, a feudális rendszer feláldozása árán, az igazi nemzeti függetlenséget. Sőt úgy látja, hogy az ellenállás győzelmének láttán „még a nem-nemes osztályok is, melyek csak az alkotmányos törvényhozás működéséből remélhetnek vala természetszerű nemzeti kifejlést, az alkotmányosság diadalához képesek a magok reményeit, színtügy a polgári jogosultság megnyerése, mint általában a jóléti gyarapodás tekintetében.” (Horváth M. : Huszonöt év . . . I. köt. 78., 84., 138. l.)

változások előkészítésében.⁴ Ennek ellenére is úgy véljük, hogy az 1820-as évek elejének ellenállási mozgalmát még nem tekinthetjük a keresett belső korszakhatárnak: a haladás igényét kifejező gondolatok még csak szórványosak, távol vannak attól, hogy a társadalomnak akár csak egyetlen rétegében is aktív, irányszabó politikai erővé váljanak. Hasonló a helyzet az 1825/27-i országgyűléssel is, amelyet pedig a polgári korszak történeti irodalma Horváth Mihály nyomán egyértelműen az úgynevezett reformkor kezdetének tekintett,⁵ s amelynek egyébként számos valóban előremutató kezdeményezése — a nemzeti nyelv és irodalom otthonául szolgáló Tudós Társaság létrehozása, a jobbágytelken élő nemesek adó alá vetése, a bécsi vámpolitika ellen folyó harc új tartalommal való megtöltése stb. — mellett megvolt az az óriási jelentősége is a jövő szempontjából, hogy az abszolutizmus támadása ellenében megvédte az átalakulásért meginduló harc bázisait, az országgyűlést és a megyei autonómiát. Az országgyűlés küzdelmei azonban még túlnyomóan rendi-alkotmányos színezetűek, a keletkező új bennük is még csak szórványokban jelentkezik, az évszázados hagyományok ellenére sem tekinthetjük tehát őket új korszak, a kibontakozó polgári reformmozgalom kezdetének, hanem legfeljebb előjátékának, különösen akkor, ha a nemzeti önrendelkezés igényének új tartalmú jelentkezését is beleértjük a társadalmi átalakulás tágabban értelmezett igényébe.

Később kell hát keresnünk a döntő fordulatot, valahol a huszas és harmincas évek fordulója táján. Valóban, az új évtized beköszöntését követő két-három esztendőben olyan hazai és nemzetközi események torlódnak össze, amelyek mindegyike külön is óriási erővel járul hozzá a társadalmi tudat átalakulásához, a gyökeres változások szükségességének a felismeréséhez. 1830 januárjában megjelenik Széchenyi Illete, júliusban Párizs népének új forradalma megdönti a Bourbonok trónusát, novemberben Lengyelország népe kel fel a cári önkény ellen, 1831 júniusában megjelenik a Világ, július közepén Pesten tör ki plebejus népmozgalom, július végén az egész országot megrázza a Felvidék parasztságának több megyére kiterjedő véres felkelése, 1831 és 1832 folyamán a megyékben lázas készülődés folyik a következő országgyűlésre, s 1832 végére összeül az országgyűlés, amelynek évekkel korábban megszabott feladata az ország elavult gazdasági-társadalmi rendjének, közigazgatásának és igazságszolgáltatásának a megreformálása. Az 1825/27-i országgyűlésen még alig hangzottak el korszerű követelések, az 1832-i országgyűlésre pedig már szervezett haladó ellenzéki párt vonul fel, s a társadalmi átalakulás számos kérdésében többséget, más kérdésekben erős, nehezen leküzdhető kisebbséget képez. A közbeeső néhány év alatt tehát olyan jelentős átalakulás következett be a nemesi közvéleményben és ezzel a megyék politikai erőviszonyaiban, amelyet már joggal tekinthetünk döntőnek a reformideológia kialakulása és érvényrejutása szempontjából. Az átalakulás kétségtelenül a felsorolt tényezők együttes, de nem egyforma hatásának eredménye volt, s ha közülük ki tudjuk választani azt, amelyik a legfontosabb volt, egyben megtaláltuk

⁴ Uo. 46. kk.

⁵ A „reformkor” közkeletű elnevezésével szemben a marxista történészek egyrésze óvatosságot tanúsít; az egyetemi tankönyv e fejezeteinek szerzői pl. tudatosan és következetesen kerülik használatát. A történészek többsége azonban — az irodalomtörténészekkel együtt — nem lát okot arra, hogy mellőzze használatát. Valóban, ha tartalmát és értelmét akár a termelési viszonyok, a fennálló társadalmi és politikai rend reformok útján történő átalakítására irányuló tudatos törekvésekben és kísérletekben, akár egyszerűen a fenyegető forradalom reformok útján történő megelőzésére irányuló szándékokban látjuk, az elnevezés mindenképpen kifejezi a korszak politikai fejlődésének legjellemzőbb vonását, használata ellen tehát marxista szempontból nézve sem emelhető kifogás.

a fejlődésnek azt a mozzanatát is, amelyhez a haladó mozgalom elindulását hozzákapcsolhatjuk.

Történelemszemléletünk az osztályharcot tekintve a társadalomfejlődés hatóerejének, magától értetődő lenne tehát, ha a felsorolt tényezők közül a parasztság hatalmas osztályharcos megmozdulására, 1831 nyarának parasztfelkelésére esnék a választásunk, annál is inkább, mert ezzel az új korszak kezdetét jelentő időpontot szinte napnyi pontossággal meg tudnók határozni. Mégsem ezt tesszük, mert a parasztfelkelés a tények bizonyossága szerint nem elindítója, hanem csupán ösztönzője, hatalmas előrelendítője volt a már mozgásban, kibontakozóban levő mozgalomnak. Széchenyi II. tetele már a felkelés előtt országos hatást fejtett ki, a nemzeti nyelv és irodalom ügye óriási léptekkel haladt előre, létrejött az Akadémia és az 1830-i országgyűlés nyelvtörvényei, s a haladó közvélemény — amely a parasztsors jelentős jobbítására is kész — nagyjából kialakult már a felkelés előtt.⁶ A parasztfelkelés nem oka, elindítója a reformmozgalomnak, hanem maga is okozata, következménye azoknak a körülményeknek, amelyek a reformmozgalmat is szükségszerűen életre hívják, s amelyeket a feudalizmus zsákutcájának, kieleződött, kibékíthetetlen belső ellentmondásainak gyűjtőfogalma alá szoktunk összefoglalni. A parasztfelkelés a parasztság elnyomódásának adott fokán szinte történelmi szükségszerűség volt, az a körülmény azonban, hogy akkor és ott tört ki, amikor és ahol kitört, a kolerához és a vele együttjáró hatósági intézkedésekhez kapcsolódó véletlen következménye; már pedig aligha lenne marxista megoldás véletlen eseménnyel indokolni egy olyan fontos, a gazdasági alapba mélyen gyökerező, s a fejlődés szükségszerűsége által teljes mértékben megindokolt folyamat elindulását, mint amilyen a magyar polgári-liberális reformmozgalom volt. A mozgalom ideológiáját nem a parasztfelkelés hozta létre, hanem csupán nagy lökést adott már korábban megindult formálódásának, s hathatós érvek bizonyult a haladás propagálói számára az átalakulás elháríthatatlan voltának bizonyítására.⁷ Magának a reformmozgalom 1827—1832 közötti megindulásának a tényét tehát más, a jelzett időszakban ható tényezővel kell kapcsolatba hozni.

Mérlegelve a szóhajó tényezők súlyát és jelentőségét, arra a meggyőződésre kell jutnunk, hogy az 1791. év országos bizottságai által kidolgozott reformmunkálatok napirendre kerülése az a mozzanat, amely a reformideológiát kialakító szellemi pezsgést, majd magát a mozgalmat is elindította. Ez a nézet ugyan kissé merésznék látszik, ha tudjuk, hogy már az 1791-i bizottság munkálatai is inkább csak a konzervatív reform követelményeinek feleltek meg, semmint a napirenden levő társadalmi átalakulás szükségleteinek, s hogy az 1827-ben kiküldött új bizottság még ezeket a munkálatokat is konzervatív szellemben dolgozta át, s nem a feudalizmus megszüntetésének, hanem ellenkezőleg, korszerű-

⁶ Horváth Mihály említett munkájában éppen az itt érintett mozzanatok elemzése alapján érezte magát feljogosítva arra, hogy könyve 1827—1830 közötti fejezetének „A reformmozgalom kezdete” címet adja. (I. m. 189. kk.) Balásházy János már 1829-ben a „mostani szent pezsgés”-ről ír a reform kilátásaival kapcsolatban, 1830-ban meg arról, hogy „most az idő sok s nagy dolgokkal terhes”. 1831-ben pedig — még a felkelés előtt! — már azokat kénytelen mérsékelni, akik „minden feltételek nélkül s ingyen” akarják a parasztnak adni az általa művelt földet, s nem megváltás útján. (Tanácslatok a magyarországi mezei gazdák számára. Sárospatak. 1829. 236. kk., Adó és még valami 56. l., Észrevételek a honi gazdaságbeli mozgalmak akadályairól és orvoslási módjairól. Pest. 1831. 134. kk.) A Hittel ilyen értelemben kifejtett hatásáról itt szükségtelen részletesebben beszélni.

⁷ Az 1831 nyári parasztfelkelés ellentmondásos hatásáról részletesebben szó esik a disszertáció III. fejezetében.

sítésének és megerősítésének eszközévé kívánta tenni őket.⁸ Nem is a bizottsági munkálatok — az úgynevezett operátumok — tartalmára, még kevésbé az átdolgozó újabb bizottság összetételére és az általa végzett munkára alapozhatjuk a munkálatok jelentőségéről alkotott véleményünket. A munkálatok napirendre kerülésének jelentőségét — függetlenül tartalmuktól és az átdolgozó bizottság többségének szándékaitól — az a körülmény határozta meg, hogy negyedfél évtized sok-sok várakozása kapcsolódott hozzájuk, s a közvélemény e munkálatok országgyűlési megvitatásától várta nemcsak a régi vágyak és kívánságok teljeseződését, hanem azoknak az új szükségleteknek a kielégítését is, amelyeket az új helyzet, a bomló feudalizmus belső ellentmondásainak a kiéleződése vetett fel. Horváth Mihály az 1827 utáni időszakról írva személyes élmények alapján találó színekkel ábrázolja ezt a közvéleményt, amelyben már derengenek a szükségletek, de „inkább sejtetem, mint megtisztult eszmék gyanánt”, s amelyhez „jobbára a fiatalabb nemzedék egyénei” tartoztak, „kik az újjászületett irodalomból, a megfijult s folyton tökélyeshülő nemzeti nyelvből merítve reményt a nemzet egyetemes újjászületésére, s meghatva és lelkesítve az európai polgárosodás nagyszerű, gyors fejleményeitől, hazájuk szebb jövőjében is hittek és a felé sóvárogva, hévvel sürgették a korszerű reformot s haladást; de annak iránya, módjai s eszközei iránt eligazodni még nem tudván, türelmetlenül várják vala az országos bizottmányok rendszeres munkálatait, s az azokban javasolt újítási tervek életbe léptetését.”⁹ Széchenyi újonnan alapított kaszinójában is az operátumokról folyik a legtöbb vita — a bizottsági tagok jórésze résztvevője a kaszinónak is —, s a Hitel létrejöttéhez éppúgy hozzájárul az operátumokat övező közvárakozás, mint amennyire Balásházy többször említett munkái is ebben a várakozásban fogannak. Az udvarhoz, a kormányhoz érkező hangulatjelentések is erről a felfokozott várakozásról számolnak be.

Ismeretes, hogy az operátumokat átdolgozó bizottság többéves — 1828 januárjától 1830 nyaráig tartó — munkájának eredményei ezt a közvárakozást nem elégitették ki. A bizottság néhány haladó tagja mindvégig törpe kisebbséget képezett a konzervatívok túlnyomó többségével szemben, s az átdolgozott munkálatokon a haladás korszerű eszméinek hatása csak halvány nyomokban volt érezhető itt-ott. Ez a családás azonban nem tudta már elfojtani az ébredező reformigényeket, hanem ellenkezőleg, ösztönző erővel hatott rájuk. A megyei közvélemény éber figyelemmel kísérte az operátumok sorsának alakulását, s amikor az átdolgozás konzervatív jellege nyilvánvalóvá vált, a megyék egész sora kérte a nádort, hogy a munkálatokat az országgyűlés megnyitása előtt küldjék meg a megyéknek is előzetes megvitatásra. A kérésnek a nádor némi huzavona után eleget tett, a kinyomtatott kilenc munkálat 1831 januárjában a megyék asztalán feküdt, hogy még az 1831 október 2-ára tervezett országgyűlés megnyitása előtt legyen elegendő idő alapos megvitatásukra. Közben az országgyűlés időpontja a kolera miatt több mint egy évvel eltolódott, s a megyéknek bőven volt idejük a munkálatok megvitatására elébb bizottságokban, majd a közgyűlés előtt. E hosszúra nyúlt vitákban, amelyeket korábban soha nem tapasztalt helyi és országos érdeklődés kísért, a haladó ellenzék előre megbeszélte közös haditerv alapján lépett fel; az elért eredmények, valamint a vitatások során felmerült, de kisebbségben maradt javaslatok ismeretében joggal állapíthatjuk meg, hogy a magyar polgári átalakulás programja ezekben a megyei vitákban alakult ki,

⁸ A két országos bizottság munkálatainak ismertetése és értékelése a disszertáció II. fejezetében található, címe: Az 1828/30-i országos bizottság reformmunkálatai.

⁹ I. m. 191., 201. l.

s e vitákban kovácsolódott ki az a haladó ellenzéki tábor is, amely a program megvalósításáért a következő országgyűlésen harcban szállt.¹⁰

S hogy az operátumok megvitatásának ez a jelentősége nem csupán utólagos konstrukció, amelyet a történész elemez ki a fennmaradt dokumentumokból, hanem eleven, történelemformáló valóság, azt a kortársak egykorú vallomásai is bizonyítják. Mellőzve a már sokszor idézett Horváth Mihály újabb tanúbizonyságát,¹¹ mellőzve azokat a megyei feliratokat, amelyek az országgyűlés elhalasztása ellen tiltakozva valósággal fenkölt szavakkal csepetelték az operátumokhoz fűződő közvárákozást,¹² hallgassuk meg a legnagyobbat azok sorából, akik az operátumok megyei vitái során váltak reformpolitikussá: Kossuth Lajost. Kossuth már alig néhány hónappal az operátumok zempléni vitáinak befejezése után, az országgyűlés első hónapjaiban írt, már említett ismeretlen munkájában¹³ remek jellemzését adja annak a korszakos jelentőségű forrongásnak, amelyet az operátumok napirendre tűzése a megyék közéletében előidézett. „Miután — írja itt — Felsőleges Urunknak atyai szándéka. . . előzőleg hozzájárult a nemzetnek azon közkívánatához, hogy az országos fölvétel előtt azon rendszeres munkák a vármegyék és egyéb törvényhatóságok gyűlésein (ezen remek municipális intézetekben, ahol minden magános polgár a nemzeti felségjogainak gyakorlásában közvetlen részesül, s mellyekben rejtezik a nemzetek által tapogatózva keresett garancia valahai létesítésének magva,) megvitattassanak, ezen közérdekű tárgyak nemcsak a közönséges gyülekezetekben, hanem a házi társalgás magános körében is sok elmesúrlódásra nyújtottak idvességés alkalmat, kiemelték a nemzetet azon tespedésből, mellynél fogva sokan, igen sokan megszokták a bokros pipafüst környezte kandallótól a szérűskertig terjedő körön kívül fekvő dolgok felől éppen nem aggódni, s a közügytől teljességgel nem érdekeltetni. Ezen kiemelés, melly következésiben elláthatlan foganatú, eszközlé, hogy kit szíve készített, a nemzet gondolkodása s a napról napra erősb közvélemény iránt magának némi ösméreteket szerezhetett. Lelkem ingerét követve az ösméret ezen pályáját magam is futottam, s miután a különböző vélemények az országgyűlésén, mint egy anya köpüben öszvesereglettek, szerencsém vala szerény állásomból feszített figyelemmel követni az országgyűlés haladtát: mindezek egybevetése után ismétlem hitvallásomat, hogy bizonynyal közelget a terjedékenyebb alapokra épülő magyar polgári lét kifejlődésének ideje!” Félreérthetetlenül az operátumok megyei megvitatására vezeti tehát itt Kossuth vissza a reformprogram kialakulását s az országgyűlési reformpárt létrejöttét, s ezt a meggyőződését későbbi pályája során többször is megismétli. Elfogatásakor, 1837 júniusában tett

¹⁰ A megyei viták eredményeit az egyes megyék írásba foglalták és követjeiknek utasításul adták az országgyűlésre. E megyei vélemények nagyrésze megtalálható levéltárainkban, rendszeres feldolgozásuk — kiegészítve azokkal a forrásokkal, amelyekből a viták és az esetleg kisebbségben maradt kezdeményezések is megismerhetők — módot ad majd a kibontakozó hazai polgári-liberális reformmozgalom kezdeti szakaszának részletekbe menő megismerésére. Vázlatos feldolgozásukat és értékelésüket megkíséreltem már a disszertáció III. fejezetében, egyes megyék részletesebb feldolgozása is megtörtént, így Zempléné ugyanott, Szatmáré „Kölcsey politikai pályakezdeté” c. tanulmányomban, Századok, 1959. évf.

¹¹ „Az ország politikai és egyéb köz viszonyainak ily nagy nyilvánosságú tárgyalása — írja Horváth Mihály, miután röviden ismertette a megyei vitákat — nem is mulasztá el megtelemni a jó gyümölcsöt, melyet másutt, a szabad sajtó mellett, a hírlapok szoktak érlelgetni: mindinkább ébredezett a közszellem: terjedt, erősödött a javítások, az újjaalakulás vágya; gyarapodott a haladás ösztöne” stb. (I. m. 264. l.)

¹² Békés, Nógrád, Krassó, Hont ilyen tárgyú feliratát ld. OL, Nádori lt., Praesidialia 1831: LXXIII. sz. alatt.

¹³ Részletes ismertetését ld. a disszertáció III. fejezetében.

önkéntes vallomásában hangoztatja, hogy azért ítélte hasznosnak és szükségesnek lapjaival a közvéleményt szolgálni, mert „az operátumoknak 1830 óta közvitatás alá bocsátásával a nemzetben egy élénkebb lelki élet támadott”, s erősíti hogy a nemzet nem forradalmat, hanem „esendes törvényes úton javításokat akar kivívni s haladni kíván”, erre az útra pedig maga a király vezette, „ki bölcsen megértvén az időnek kívánatait, a systematicum operatúmok felvételének előkészítésével s azoknak közvitatás szőnyegére bocsátásával az elmesúrlódásnak tág mezőt, nagy lökést adott. Így kezdett a nemzet gondolkozni a közérdekű tárgyokról, s igen természetes, hogy illynemű vitatásaiban két nagy részre oszlott: egyik az, amely javítva haladni kíván, másik amely mindenben a régi mellett maradván tespedni akar.”¹⁴ Széchenyivel folytatott vitáiban is ismételtlen megemlékszik az operátumok megyei megvitatásának óriási jelentőségéről. Egyhelyütt arról ír, „minő felszámíthatatlan hatással volt a nemzeti értelmesség önmagábóli kifejlésének processusára az országos rendszeres munkáknak úgy a magános társalgás, mint a municipalis élet nemzeti nagy asztalára kitálalása”, máshol ismét erősíti, hogy „az országos rendszeres munkáknak országszertei taglalását a körülmények nemzeti értelmességünk sokszorozójában mérhetetlen súlyú factornak bizonyították.”¹⁵ S még 1846-ban, a nemesi reformmozgalom nyilvánvaló zsákutcájának láttán is azon kesereg, hogy a „hazánk újjáteremtésének talpkövé” jelentő operátumokra „mennyi ész, mennyi idő, mennyi tusa pazaroltatott 1827-től 1832-ig” s mindez hiába történt, nem hozta meg gyümölcsét.¹⁶

Idézhetnénk tovább a mozgalom nagy szereplőit: hivatkozhatnánk Széchenyire, akit éppen az operátumok átdolgozásának konzervatív tendenciája készítetett a Stadium megírására, Wesselényire, Köleseyre, Deákra, Bezerédyre s a többiekre, kik a megyei mozgalom első sorában harcoltak s éppen ebben a harcban váltak liberális reformpolitikussá, Pulszkyra, Csengeryre, akik szinte gyermekkori emlékként őrizték a nagy szellemi felpézdülés képét;¹⁷ de idézhetnénk a reform ellenségeit is, az operátumoknak még az elkészíttetését is végzetes hibának tartó Reviczky kancellártól¹⁸ a Kossuth perében ítélő bírón át¹⁹ a kormánylap névtelen bértollnokáig.²⁰ A hivatkozások, idézetek szaporítása csak

¹⁴ Kossuth 1837. jún. 8-án és 9-én írt önkéntes vallomását ld. többek között *Viszota Gy.*: Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal e. munkájában, I. köt. (Bpest. 1927) 665. kk.

¹⁵ Vö. Felelet gr. Széchenyi Istvánnak Kossuth Lajostól. *Gróf Széchenyi István*: A kelet népe. Szerk. és bev. *Ferenecz Zoltán*. Bpest. 1925. 411. kk. (Az idézetek a 420. és 433. l.-ről valók.)

¹⁶ Késő e. eltított vezércikkében. (Vö. *Viszota Gy.*: i. m. II. köt. 989. kk.)

¹⁷ „A mostani nemzedék nem is gyanítja — írta az öreg Pulszky 1897-ben — milyen nagy volt az operátumok habár felületes megvitatásának hatása a megyei műveltebb nemességre, mely akarva nem akarva kénytelen volt nemesak megyei, de állami politikával is foglalkozni.” (Idézi a Jogtudományi Közlöny 1897. 47. sz. alapján *Sándorffy K.*: Törvényalkotásunk hőskora. Az 1825—1848. évi reformkorszak törvényeinek története. 2. kiad. Bpest 1936. 63. l.) — Csengery Antal is azt írja, hogy a kialakuló szabadelvű párt „tanait az országos rendszeres munkálatokból merítette”, a megyei viták során fejlődött a reform ügye haladó ellenzéki programmá, az ország állapotának nyílt feltárása szülte a javítás iránti vágyat. (Magyar szónokok és statusférfiak. Pest. 1851. 14. l.)

¹⁸ Ilyen nézeteivel ismételtlen találkozunk a disszertáció II. fejezetében, a bizottság vitáival kapcsolatos felterjesztéseiben.

¹⁹ A Hétszemélyes Tábla Kossuth fellebbezésével foglalkozó ülésén Péchy Imre azt fejtegette, hogy a Kossuth által nyilvánosságra hozott megyei beszédek az operátumok által előidézett pártokra szakadásnak a következményei, s ezért enyhébb ítéletet kért Kossuthra. (Vö. *Hazánk*, IX. köt. 39. l.)

²⁰ A Századunk e. kormánylap 1838. júl. 12-i számában egy cikkirő — talán Orosz József — a magyar ellenzéki mozgalom keletkezését fejtegeti. Már 1825-ben is volt ellenzék — írja —, de

még jobban megerősítené azt a meggyőződést, amely a megyei viták anyagának tanulmányozásából adódott, s amelyből fejtegetéseink során kiindultunk, hogy ti. a polgári reform ideológiájának hazai kibonakozásában s az ideológia aktív politikai hatóerővé válásában az operátumok megyei megvitatásának döntő jelentősége volt.

Ha tehát azt az időpontot keressük, amikor a változás, a korszerű átalakulás szükségességének felismerése nyomán kialakul a reformideológia és a megvalósítására törekvők politikai harci szervezetének első formája, akkor az operátumokkal való fogalalkozás időszakát, s azon belül is a megyei megvitatások idejét, az 1831—32. éveket kell választanunk. Ezekben a vitákban, a közelgő reformországgyűlésre való felkészülésben új eszmék, a liberalizmus eszméi, s megvalósításukra új típusú emberek lépnek a színre, akik a társadalom korszerű átalakítását tűzik ki célul maguk elé, s a korábbi közjogi ellenzékiség elavult rendi formáit is új, haladó tartalommal töltik meg. A nagy feladat a legjobbakat számadásra, az erők számbavételére és koncentrálására, az eszmék és tennivalók rendszeres átgondolására, a sorok rendezésére s a támadás taktikai előkészítésére készíti. A számba alig vehető kezdetekből néhány év alatt korszerű ideológia és a siker reményével hareba induló párt nő ki. E néhány év belső története éppen ezért nagy figyelmet érdemel történetírásunk részéről; a disszertáció további fejezetei ennek az időszaknak a problémáiba próbálnak bevilágítani.

И. БАРТА

ПРОБЛЕМЫ НАЧАЛЬНОГО ПЕРИОДА ВЕНГЕРСКОГО БУРЖУАЗНОГО ДВИЖЕНИЯ РЕФОРМЫ

Резюме

Автор в своем исследовании, которое составляет вводную главу его большой монографии пытается в общих чертах обрисовывать процесс возникновения на почве углубления кризиса феодализма теории устранения конфликтов в Венгрии, идеологии венгерского буржуазного преобразования. Автор в первой части своего исследования дает обзор о достижениях по исследованию экономического и общественного развития последних десятилетий феодализма, и обращает внимание на новые типы источников, способствующих дальнейшему углублению исследований. Автор отмечает, что в противоположность удовлетворительным результатам по исследованию экономического базиса было применено мало усилий для выяснения той идеологии, которая выросла из экономического базиса и в интересах преобразований мобилизовала прогрессивные силы. Вторая часть исследования знакомит с этой идеологией — с либерализмом. Автор в первую очередь излагает возникновение и значение европейского либерализма, его идейное содержание и практическое осуществление его, а затем делает попытку охарактеризовать те черты либерализма, которые в результате специфических общественно-экономических условий придали развертывающейся либеральной идеологии в Венгрии своеобразную окраску. Венгерский либерализм в результате слабости буржуазии стал идеологией обуржуазившегося дворянства, и в условиях экономической и политической зависимости от Австрии развертывался в многонациональном государстве. Указанные факторы привели к тому, что венгерская либеральная идеология отражала дворянские интересы, и в ходе преобразований по мере возможности она стремилась оградить интересы при-

alkotmányos. „De már a reá következett 1830-i országgyűlésen imitt amott a feldülő szellem jelei mutatkoztak, melyet azonban a törvényhozó testnek mérsékelt, alkotmányyszerű, körültekintő s fenntartó többsége majd mindig legyőzött, míg 1832-ben egy újabb országgyűlés jöve össze, mellynek egyedüli feladása a kor- és célszerű javítások valának. Itt, *valamint már előbb némely vármegyékben, mutatkozott leginkább ama hajlás a rögtön és merész újítások felé, a rontásnak a javítással felcserélése, s némellyeknél, meg kell ezt őszintén vallanunk, egy igen káros rokonszenv a mindenütt olyan nagy bajokat okozott korszakeljárás iránt, melly nálunk is merő reformokat, új formákat, új embereket hozandó vala.*”

вилегированных классов, она была антиреволюционной и революционные преобразования хотела заменить длительными мирными реформами, а ее национализм закономерно привел к столкновению с иноязычными частями страны. Политика единства интересов была своеобразным продуктом венгерского либерализма, при помощи которой либеральные реформисты хотели спаять воедино отдельные классы общества, чтобы оно легче могло выстоять наступавшее великое испытание сил. Автор в третьей части своего исследования старается установить тот период, когда идеология буржуазных реформ развернулась и стала политической силой в венгерском развитии. Автор пришел к выводу и к тому убеждению, что это событие большого значения наступило в 1831—32 гг., вслед за общегосударственными дискуссиями, которые проходили по реформистским проектам, разработанным в 1801 г., и переработанным в 1828—1830 г., под знаком подготовки к «государственному собранию реформ», созванному в конце 1832 г.

I. BARTA

PROBLÈMES CONCERNANT L'ÉTAPE INITIALE DU MOUVEMENT DES RÉFORMES BOURGEOISES EN HONGRIE

Résumé

Introduction d'une monographie plus volumineuse rédigée par le même auteur la présente étude se met à esquisser en grandes lignes le processus qui menait à la formation d'une théorie visant à remédier aux maux, à une idéologie réclamant la transformation bourgeoise. conception qui en Hongrie jaillit du sol de l'évolution ayant aboutit à la crise du féodalisme. Le premier chapitre passe en revue les résultats obtenus jusqu'à présent par les recherches fouillant l'évolution économique et sociale connue par l'ère féodale au cours des dernières décennies de son existence. chapitre, où l'auteur n'omet pas d'attirer l'attention de ses lecteurs aux différents types de source appelés à approfondir les investigations à poursuivre ultérieurement à cet égard. L'auteur de l'étude arrive à constater qu'en présence des résultats qui s'inscrivent à l'actif des recherches concernant la base économique, les connaissances qui ont trait à cette idéologie qui plongeant dans la base économique stimulait aux luttes les forces progressives pour réaliser une transformation bourgeoise, ne cessent pas de s'inscrire au passif de la science historique hongroise. Le IIe chapitre de cette étude expose le développement de cette idéologie, plus précisément l'évolution du libéralisme. Pour commencer l'auteur rend compte de la naissance et de l'importance du libéralisme en Europe, relate son contenu idéologique et sa réalisation dans la pratique et se met dans la suite à résumer les traits particuliers qui — par suite des conditions socio-historiques — n'étaient pas sans prêter un aspect spécifique à l'idéologie libérale développée en Hongrie. En raison de la faiblesse présentée par la classe bourgeoise le libéralisme devint en Hongrie l'idéologie de la noblesse productrice de marchandises, et dans les conditions d'une dépendance économique où se trouvait le pays vis-à-vis de l'Autriche, un État multinational se vit développé. Tels sont les facteurs restrictifs qui se trouvent à l'origine de ce fait qui fit que l'idéologie libérale reflétait les intérêts de la noblesse et qu'elle entendit — au cours de sa transformation — sauvegarder dans la mesure du possible les intérêts des classes privilégiées; s'affirmant être de nature contre-révolutionnaire elle tendait à remplacer la transformation révolutionnaire par le processus prolongé des réformes pacifiques, alors que son nationalisme provoqua nécessairement une collision avec les populations allogènes du pays. Le produit spécifique du libéralisme hongrois se révélait être la politique de l'union d'intérêts, moyen dont se servaient les réformistes libéraux pour unir les différentes classes de la société pour que celles-ci supportent plus aisément la grande épreuve de l'histoire qui les attendait. Dans le IIIe chapitre l'auteur de l'étude ne manque pas de préciser l'époque qui vit le développement de l'idéologie des réformes bourgeoises et sa transformation en force politique dans l'évolution hongroise. Il arrive à conclure que cette transformation de si grande envergure s'accomplit au cours des années 1831/32 à la suite des débats de grande portée organisés à l'échelle nationale, débats qui — dans l'atmosphère des préparatifs de la «diète des réformes» convoquée fin 1832 — se sont ouvertes à cette époque sur les importants projets de réformes élaborés en 1791 et révisés en 1828/30.